

Obsah

1	Úvod.....	9
2	Vymezení rizikového chování.....	11
2.1	Konstrukt rizikového (problémového) chování - klasické pojetí	11
2.2	Subjektivní pojetí rizikového (problémového) chování	14
2.3	Typy rizikového chování, syndrom rizikového chování	16
2.3.1	Agresivní chování jako jedna z forem delikventního typu rizikového chování	20
3	Modely rizikového chování.....	29
3.1	Dispoziční modely rizikového chování	29
3.2	Biologický model rizikového chování.....	31
3.3	Socializační model rizikového chování	33
3.4	Další motivy rizikového chování.....	34
4	Období adolescence jako období nejčastějšího vzniku rizikového chování.....	37
4.1	Emoční stabilizace jako vývojový úkol.....	38
4.2	Souvislost sebehodnocení s rizikovým chováním	39
4.2.1	Nízké sebehodnocení a rizikové chování	40
4.2.2	Vysoké sebehodnocení a rizikové chování.....	42
4.2.3	Nejednoznačné důkazy o souvislosti sebehodnocení a rizikového chování.....	43
4.2.4	Stabilita sebehodnocení a rizikové chování.....	44
4.2.5	Měření sebehodnocení.....	45
4.3	Vrstevnický tlak na rozvoj rizikového chování.....	47
5	Empirická část – studie 1 – pojetí rizika	51
5.1	Výzkumné otázky	51
5.2	Sběr dat.....	52
5.3	Zkoumaný soubor	52
5.4	Použité metody	52

5.5	Analýza dat.....	53
5.6	Výsledky.....	53
5.7	Diskuse	60
6	Empirická část – studie 2 – souvislost rizikového chování se sebehodnocením a citovou vazbou k vrstevníkům	64
6.1	Výzkumná otázka	64
6.2	Výzkumné hypotézy a jejich zdůvodnění.....	64
6.3	Sběr dat.....	66
6.4	Zkoumaný soubor	67
6.5	Použité metody	67
6.5.1	Rosenbergova škála sebehodnocení	67
6.5.2	IPPA – Dotazník pro měření citové vazby k vrstevníkům	68
6.5.3	Dotazník pro zjišťování atribučního stylu (ASQ)	68
6.6	Analýza dat.....	69
6.7	Výsledky.....	70
6.7.1	Charakteristika výzkumného vzorku.....	70
6.7.2	Vnitřní konzistence nástrojů měření (reliabilita škál)	73
6.7.3	Deskriptivní statistika.....	73
6.7.4	Normalita rozložení zkoumaných oblastí ve výzkumném vzorku	74
6.7.5	Komparační analýza zkoumaných oblastí u skupiny delikventních a nedelikventních adolescentů	75
6.7.6	Souvislosti mezi zkoumanými oblastmi ve skupině delikventních adolescentů a skupině nedelikventních adolescentů.....	77
6.7.7	Moderační efekty.....	78
6.8	Diskuse	81
7	Empirická část – studie 3 – možnosti práce se skupinou delikventních adolescentů	88
7.1	Skupinová psychoterapie.....	88
7.1.1	Akční a verbální techniky.....	89

7.2	Výzkumné otázky	90
7.3	Sběr dat.....	90
7.4	Zkoumaný soubor	91
7.5	Použité metody	91
7.6	Analýza dat.....	91
7.7	Výsledky.....	92
7.8	Diskuse	97
8	Závěr.....	100
9	Literatura	102
10	Přílohy	124
10.1	Položky dotazníku ze studie č. 2	124
10.2	Plná verze dotazníku ze studie č. 2.....	126

1 Úvod

Problematika rizikového chování je problematika, které je věnováno více prostoru od přibližně 70. let minulého století. Dodnes se těší výzkumnému zájmu. Studie v této oblasti se zaměřují nejčastěji na odhalení příčin rizikového chování, souvislostí s dalšími oblastmi (nejčastěji se strukturou osobnosti jedince). Méně výzkumníků se snaží výsledky svého zkoumání přenést do praxe v podobě doporučení pro práci s těmito lidmi.

Ve své práci se zabývám tématem rizikového chování, respektive jedním z typů rizikového chování - delikvencí v adolescentním období. Delikvence v období dospívání je z mého pohledu stále větší problém. Mladí lidé, kteří spáchají trestný čin, či čin jinak trestný¹ se dostávají do péče pracovníků Orgánů sociálně právní ochrany dětí (OSPOD), kurátorů pro mládež, pracovníků Probační a mediační služby (PMS ČR). Tito odborníci, ale na základě mé přímé zkušenosti, nemají dostatečné kapacity (zejména časové), aby na tyto mladé lidi účinně působili. Kontakt nezletilých a mladistvých s těmito odborníky se podle mé zkušenosti zaměřuje především na administrativní řešení dané situace a možnost účinné práce s těmito mladistvými není možná. Intervence tak z mého pohledu nemá významnější přínos pro zmírnění recidivy tohoto chování. Problematika kriminality mladistvých je v brněnském regionu dlouhodobě stabilní, ale na vysoké úrovni. Ze statistik Policie ČR² za rok 2011 vyplývá, že kriminalita mladistvých se pohybuje okolo 2,5 % z celkového počtu spáchaných trestných činů v Jihomoravském kraji (JMK). I přesto, že v procentuálním vyjádření se nejedná o vysoké číslo, jsou tyto údaje alarmující. V roce 2011 bylo spácháno celkem 770 trestných činů lidmi do 17 let věku. Lze předpokládat, že celkový počet je mnohem vyšší a vlivem latentní kriminality tak dochází ke značnému zkreslení statistických údajů. Potřebu zaměřit se na uvedenou cílovou skupinu zdůrazňuje také Komunitní plán sociálních služeb města Brna³ pro období 2010 – 2013, kde je jednou z priorit sociální prevence kriminality u dětí a mladistvých. Kriminalita této cílové skupiny je závažná hned z několika důvodů. Jsou jimi: přímý dopad na společnost, nebezpečí opakování trestné činnosti a zvyšování závažnosti páchané trestné činnosti. Bez výchovného zásahu se zvyšuje riziko upevnění a nárůstu delikventního jednání, což má zejména vliv na budování hodnotového žebříčku mladých lidí, na jejich zapojení do společnosti a na trhu práce. Ačkoliv došlo v průběhu posledních let ke snížení ukládání represivních opatření, stále je tento přístup poměrně hodně uplatňován.

¹ Čin, který by byl osobou starší 15 let považovaný za trestný.

² <http://www.policie.cz/clanek/statisticke-prehledy-kriminality-za-rok-2011.aspx>

³ <http://socialnipece.brno.cz/texty/11/podmenu/272/komunitni-plany-socialnich-sluzeb/>

Represivní přístup má však z mého pohledu spíše negativní dopad na budoucí životní a profesní dráhu mladého jedince (záznam v trestním rejstříku, či pobyt ve výchovném ústavu značně omezí možnosti jedince na další zapojení do společnosti). Naopak, u výchovných programů je patrný především jejich preventivní a podpůrný charakter.

Důvodem volby tohoto tématu je má dlouhodobá praktická zkušenost s cílovou skupinou – mladiství a nezletilí, kteří se dostali do konfliktu se zákonem. V rámci své praxe vedu dva preventivní programy a jeden program probační. S nezletilými a s adolescenty, kteří se dostali do konfliktu se zákonem, taktéž přímo pracuji v rámci individuálního kontaktu a skupinové práce, a také práce s celou rodinou. Vnímám tak velkou možnost kombinovat akademické poznatky s poznatky z praxe. Další výhodou zkušenosti z praxe je také dobrá dostupnost výzkumného souboru. Při snaze zkoumat takto specifickou skupinu je velký problém se k ní vůbec dostat, a navíc jí začlenit do výzkumného souboru. Skrze mou profesi a můj každodenní kontakt s mladistvými delikventy tak bylo výrazně jednodušší zařadit je do výzkumu.

Práce je rozdělená na teoretickou a empirickou část. V teoretické části se věnuji oblastem, které jsou důležité pro následnou empirickou část. Empirická část v sobě obsahuje tři studie. V rámci empirické části se věnuji celkem třem oblastem: 1) jak adolescenti vnímají samotné riziko, 2) souvislosti rizikového chování s dalšími oblastmi – vztahy s vrstevníky, sebehodnocení, 3) možnostem práce s touto cílovou skupinou.

Mojí snahou je syntetizovat teoretické poznatky (jak ty klasické – dřívější, tak ty novodobější) s poznatky z praxe. Skrze využití teoretických poznatků je, dle mého názoru, možné účinněji reagovat na tento celospolečenský problém, jakým delikvence mládeže jistě je. Mým cílem je také to, aby práce měla také praktický přínos pro pracovníky, kteří s cílovou skupinou „delikventní mládež“ pracují. Často se setkávám s tím, jak jednoduché je pohlížet na tyto adolescenty velmi negativně (ve stylu mohou si za to sami). Domnívám se však, že je důležité pečlivě zvažovat jak osobnost jedince, tak prostředí, ve kterém jedinec vyrůstá a do kterého se socializuje. Z vlastní zkušenosti vím, jak náročné je např. hodnotit progres jedince, který sám vnímám jako nedostačující. Pro samotného adolescenta však mohou být kroky, které vykoná velkým posunem. Věřím, že má práce bude moci být využita zejména v praxi – při práci s cílovou skupinou adolescentních delikventů.

2 Vymezení rizikového chování

2.1 Konstrukt rizikového (problémového) chování - klasické pojetí

Oblast rizikového chování je z psychologické perspektivy zkoumána téměř 50 let. Prvotní bádání se zaměřovala zejména na detailnější charakteristiku rizikového chování. Postupně se ale začalo zkoumat rizikové chování z hlediska jeho možných predispozic, či oblastí, které s rizikovým chováním souvisí. Tyto snahy měly za cíl lépe popsat projevy a současně také pochopit důvody vedoucí jedince k rizikovému chování. Charakterizování rizikového chování má své kořeny v teoriích hodnot a očekávání (*Rotter 1982, 1954*) a v pojetí anomické společnosti (*Merton, 1957*). Uvedené teorie jsou založené na předpokladu, že chování je výsledkem interakce mezi jedincem a prostředím. Očekávání interakce je vyjádřena v *Lewinově (1951)* teorii pole, podle které závisí chování jedince na aktuálním stavu jeho potřeb a je funkcí prostoru, ve kterém se každý jedinec nachází. Tyto koncepty jsou propojeny v rámci popisu rizikového chování dle *Zuckermana (2007)*. Citovaný autor se domnívá, že v situaci, kdy jedinec nemá v rámci interakce s druhým naplněné své individuální potřeby (pramenící z jeho hodnot) se může rozvinout chování, které je za hranicí normy (*Zuckerman, 2007*). Ve většině případů se jedná o chování delikventní.

Před více než 30 lety se pracovalo s termínem problémové chování. To bylo definované jako chování, které je v centru pozornosti ostatních, způsobuje ostatním nesnáze a je mimo společenské či právní normy tradiční společnosti. Jinými slovy, jedná se o chování, které zpravidla vyvolává potřebu některé z forem sociální kontroly (*Jessor, Jessor, 1977*). Později rozšiřuje *Jessor (1991)* dosavadní poznatky o rizikovém chování a prezentuje teorii, která pracuje s rizikovými a ochrannými faktory. Rizikové faktory chápe jako ty, které motivují jedince k zapojení se do rizikového chování. Naopak ochranné faktory jsou ty, které snižují pravděpodobnost zapojení se do rizikových činností. Oblast rizikových a protektivních faktorů obsahuje 3 propojené systémy. Jedná se o osobnostní systém, environmentální systém a systém chování (*Jessor et al., 1995*). Z tabulky č. 1 jsou patrné oblasti, které působí jako protektivní faktory a současně ty, které působí jako spouštěče (tedy rizikové faktory). Z níže uvedené tabulky je dále patrné, že rizikové faktory a faktory protektivní stojí proti sobě a mají rovnocennou funkci. Na jedince tedy působí buď rizikový faktor, nebo faktor protektivní. Příkladem takového modelu by mohla být situace, kdy jedinec má dobrý vztah s dospělými (např. rodiči) – tedy protektivní environmentální faktor, nebo jedinec může upřednostnit vrstevnickou skupinu, před dospělými osobami – tedy environmentální rizikový faktor. Může

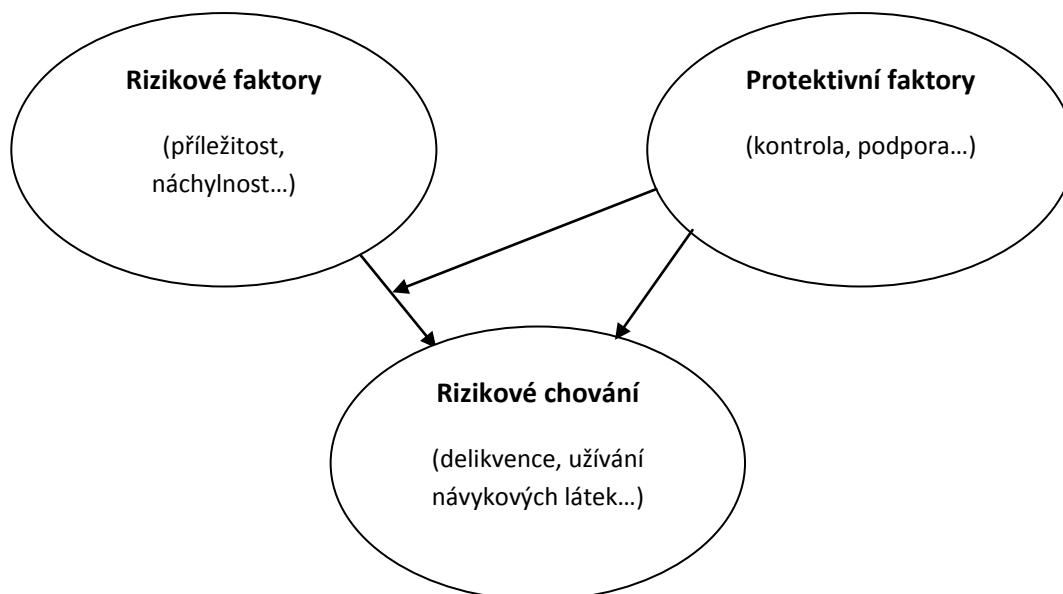
se také stát, že působí naráz jak rizikový faktor, tak faktor protektivní. Příkladem toho by mohla být situace, kdy jedinec ve škole dosahuje velmi špatných výsledků – rizikový faktor chování, ale současně velmi dbá na vlastní zdraví – tedy protektivní osobnostní faktor. Více protektivních a rizikových faktorů nám nabízí následující tabulka – Tabulka č. 1.

Tabulka č. 1: Rizikové a protektivní faktory problémového chování (*Jessor et al., 1995*)

<i>Protektivní faktory</i>		<i>Rizikové faktory</i>	
Osobnostní systém	<i>Pozitivní orientace na školu</i>	Osobnostní systém	<i>malé očekávání úspěchu</i>
	<i>Pozitivní orientace na vlastní zdraví</i>		<i>Nízké sebehodnocení</i>
	<i>Netolerance vůči deviantnímu chování</i>		<i>Pociťovaná životní beznaděj</i>
Environmentální systém	<i>Pozitivní vztahy s dospělými</i>	Environmentální systém	<i>Vyšší orientace na vrstevníky, než na rodiče</i>
	<i>Pociťovaný nedevidantní model jednání vrstevníků</i>		<i>Pociťovaný model deviantního jednání vrstevníků</i>
	<i>Pociťovaná silná kontrola a sankce za porušení</i>		
Systém chování	<i>Zapojení se do prosociálních aktivit (např. dobrovolnictví)</i>	Systém chování	<i>Školní selhávání</i>

Při snaze lépe popsat funkci rizikových a protektivních faktorů problémového (rizikového chování) přinesli autoři (*Jessor et al., 2003*) systematizaci rizikových a protektivních faktorů. Systém je tvořený třemi typy protekce a třemi typy rizika. Ty se podílejí, nebo naopak brání vzniku rizikového chování. V tomto modelu ovlivňují rizikové faktory rizikové chování přímo. Funkce protektivních faktorů může být dvojitá. První funkcí je přímé působení proti rozvoji rizikového chování. Druhou funkcí je „neutralizování“ rizikových faktorů, které na jedince působí. Blíže je tento model znázorněn v následujícím obrázku – Obrázek č. 1.

Obrázek č. 1: Model přímého vlivu rizikových a protektivních faktorů na rizikové chování a nepřímého působení protektivních faktorů na faktory rizikové (převzato z: *Jessor et al., 2003*)

Zuckerman (1979) se při definování chování, jež bychom dnes charakterizovali jako rizikové, věnuje spíše individuálnímu prožitku jedince, než dopadům na společnost. Charakterizuje rizikové chování jako chování, které se vyznačuje potřebou odlišnosti, prožitím něčeho nového a ochotou podstupovat rizika fyzická a sociální, za účelem dosažení silného prožitku. V této souvislosti hovoří autor o tzv. „hledání senzace či vzrušení.“ Týž autor (*Zuckerman, 1980*) popisuje v rámci „škály hledání vzrušení“⁴ celkem čtyři dimenze. První z nich je dimenze „hledání dobrodružství“⁵. Ta je charakterizovaná hledáním fyzického nebezpečí. Příkladem, který autor uvádí, je parašutismus. Druhá dimenze, „hledání nových zážitků“⁶, odráží tendenci jedince vyhledávat nové zážitky, které zpracováváme přes naše smysly a myšlení. Nové zážitky můžeme dosáhnout s užíváním určitých druhů omamných látek, nebo skrze spontánní životní styl. Třetí dimenze, „disinhibice“⁷, je charakterizovaná jako silná snaha o dosažení příjemných prožitků skrze realizování činností, kterými mohou být např. (požívání alkoholu s přáteli, hazard, sex apod). Poslední dimenzí je „kapacita zvládat nudu“⁸. Ta je charakterizovaná psychomotorickým neklidem při vykonávání běžných, rutinních činností.

⁴ Sensation Seeking Scale (dále jen **SSS**)

⁵ Thrill and Adventure Seeking (dále jen **TAS**)

⁶ Experience Seeking (dále jen **ES**)

⁷ Disinhibition (dále jen **DIS**)

⁸ Boredom Susceptibility (dále jen **BS**)

Později se oblast zkoumání rizikového chování přesunula spíše k vymezení samotného rizika, a současně k posunu vnímání rizikových činností směrem k individuálnímu posuzování. *Priest a Gass (1997)* rozlišují mezi rizikem skutečným (reálným) a zdánlivým. Riziko dle citovaných autorů vzniká díky přítomnosti situace, která vyvolává nebezpečí. Pro prožití rizikového zážitku je nezbytné experimentování a zkoušení něčeho nového. Nové prožitky jsou pro nás kontrastem rutinních situací, které provádíme zpravidla mechanicky. Nebezpečí vzniká díky náročnosti na schopnosti daného člověka, nejistotě očekávaného výsledku a vnějším podmínkám. Z této charakteristiky je patrná subjektivita konceptu rizika. Autoři pracují s tím, že každý jedinec vnímá jako rizikové odlišné činnosti.

2.2 Subjektivní pojetí rizikového (problémového) chování

V současné době se oblast rizikového chování zkoumá zejména v souvislosti s obdobím adolescence a věku blízkému tomuto období. Výzkumy se zaměřují zejména na hledání oblastí, které s rizikovým chováním souvisejí a současně na možné prediktory rizikového chování. Vymezení oblasti rizikového chování je problematické, protože riziko je sociální konstrukt, který je závislý na posouzení jednotlivců. Pro jedince může být daná činnost riziková, ale pro druhého jedince již nikoli. Univerzální měřítko k definici, co je rizikové, tedy to, co je již mimo normu „běžného rizika“ a co je ještě v normě, se tak z mého pohledu obtížně nachází. V této souvislosti uvádějí také *Boholm a Ferreira (2002)*, že riziko je sociální konstrukt, který zrcadlí konkrétní společnost. Autoři dále popisují, že toto striktní rozlišení rizikové versus nerizikové je velmi individuální, a že závisí na dané kultuře. Citovaní autoři podporují své tvrzení také tím, že rozlišují riziko na „aktuální – objektivní“ a „vnímané – subjektivní“. Objektivní riziko, je chápáno jako riziko, které je konstruováno společností, naopak individuální vnímání rizika závisí na konkrétním aktérovi, a je tudíž vysoce subjektivní. Subjektivně pojímané riziko, které podstupuje jedinec v rámci aktivit, je pro výše citované autory významné.

Charakteristika rizikového chování se v poslední době ubírá také směrem k zohlednění aktéra rizikového chování a současně také dopadů chování na společnost. Pojem rizika, je zohledněn nejen u jedince, který aktivitu vykonává, ale současně také u okolí jedince. *Miovský a Zapletalová (2006)* charakterizují rizikové chování jako chování, v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost. Obdobně také *Macek (2003)* definuje rizikové a problémové chování u adolescentů skrze újmy aktéra a společnosti. Charakterizuje ho jako poškozování zdraví

adolescentů (tělesného či duševního), nebo ohrožením společnosti (negativní vliv a újma druhých lidí).

Aktuální výzkumy (Kloep *et al.*, 2009) klasifikují rizikové chování do 3 oblastí. První z nich je tzv. nezodpovědné chování. Toto chování však není prováděno kvůli riziku samotnému, ale kvůli dosažení okamžitého (krátkodobého cíle) cíle. Nezodpovědné chování poukazuje na neschopnost jedince vnímat dlouhodobé následky činnosti. Může se také jednat o nechuť zdržet se činnosti, protože aktér vnímá krátkodobé výhody. Příkladem takového chování může např. být škodlivé užívání alkoholu, rizikové sexuální aktivity. Druhou popsanou oblastí je „obecenstvem kontrolované“⁹ rizikové chování. Jedná se o chování, jehož cílem je získat (příp. posílit či udržet) zájem v rámci skupiny či od důležitých druhých. Dle citovaných autorů je možné pozorovat toto chování nejčastěji právě v období adolescence. Jedinec kvůli přijetí do sociální skupiny provozuje rizikové aktivity, které jsou v pojetí druhých považované za „dospělejší“. Významnou roli zde hraje také zkoušení nových činností. Do této kategorie bychom mohli zařadit např. zneužívání návykových látek, delikventní chování apod. Třetí oblast rizikového chování by se dala charakterizovat jako hledání vzrušení, tedy oblast, kterou popsal dříve Zuckerman (1980). Aktivity, které jedinec vykonává, mají a priori nabídnout vzrušující pocit, případně pocit, který se dostaví při testování vlastního limitu. Zájem jedince o testování vlastních limitů může dle Hendryho a Kloepa (2002) vycházet ze snahy předejít či odstranit nudu.

Na jedné straně tedy můžeme uvažovat o tom, že rizikové chování mohou vymezit jen samotní aktéři rizikového chování skrze subjektivní pojetí rizika, tedy toho, co je pro aktéra již rizikové. Na straně druhé uvažujeme také o dopadech jak na aktéra, tak na společnost. Integrací dosavadních pohledů lze rizikové chování chápat jako jakékoli chování, jehož dopady nemusí být pro aktéra a pro společnost jisté. Jde o chování, které může způsobit újmu jak aktérovi, tak společnosti. I přes výše uvedené vymezení rizikového chování se v současné literatuře setkáváme zejména s členěním rizikového chování na tzv. typy, případně druhy. Výzkumy zabývající se problematikou rizikového chování se nejčastěji zaměřují na jeden, případně více typů rizikového chování (např. Diamantopoulou, Rydell, Henricsson, 2008; Boden, Horwood, 2006; Duncan, Duncan, Stryker, 2002 a mnoho dalších). Tyto typy rizikového chování již zpravidla nijak nevymezují, ani nijak nepracují s obecnějším

⁹ Audience-controlled risk-taking behaviours.

konceptem rizikového chování. I přesto vnímám jako důležité některé tyto typy popsat tak, jak je uvádí *Miovský et al. (2010)*.

2.3 Typy rizikového chování, syndrom rizikového chování

Při definování chování, které patří mezi rizikové a které nikoli nám může pomoci také vymezení skrze popsané typy (druhy) rizikového chování. Pro další zpřesnění rizikového chování se v následující části věnuji jednotlivým typům rizikového chování. *Irwin et al. (1997)* považují za typy rizikového chování tyto oblasti:

- 1) Rizikové sexuální chování – do této oblasti řadí autoři nikoli jen nechráněný pohlavní styk, ale také promiskuitu jedince. Jedná se tak o chování, díky kterému riskuje jedinec nakažení pohlavní nemocí.
- 2) Užívání návykových látek – do této skupiny patří užívání všech druhů návykových látek počínaje alkoholem, přes marihuanu, až po tzv. tvrdé drogy. Rizikovost tohoto chování je dle autorů dána zejména skrze zdravotní rizika, která návykové látky mohou způsobovat. Současně je riziko dáno možností přenosu nakažlivé nemoci – např. skrze intravenózní podání látky.
- 3) Rizikové chování spojené s příjmem potravy – v rámci této oblasti uvažují autoři o nadměrné konzumaci tučných, sladkých a slaných jídel. O riziku uvažují v souvislosti s možností zdravotních komplikací v dospělosti způsobené např. vysokým cholesterolem apod.
- 4) Delikventní chování – tento typ rizikového chování zahrnuje dle citovaných autorů všechno chování, které je za hranicí zákona. Jedná se o přestupky, jednorázově spáchané trestné činy a současně také opakované trestné činy. V rámci tohoto typu tak jde o tzv. antisociální chování, tedy o chování, které je namířené proti druhému, či proti skupině. Riziko v rámci tohoto typu je dle autorů dvojí – riziko pro jedince a riziko pro společnost.
- 5) Rizikové řízení motorového vozidla – do tohoto typu patří např. řízení motorového vozidla bez patřičného oprávnění, bez patřičných pomůcek (bez užití povinné helmy na motocyklu, bez užití bezpečnostních pásů v autě apod.). Současně může jít o kombinaci užití návykové látky a řízení motorového vozidla. Riziko opět spočívá v možných dopadech na jedince (zranění), a současně nebezpečí pro společnost.
- 6) Chování vedoucí ke zranění (úrazu) – tímto typem rizikového chování autoři myslí sportovní a zájmové aktivity, které mohou vést ke zranění. Jedná se o nejružnější „extrémní“

formy běžných sportů, a současně aktivity jako extrémní jízda na skateboardu apod. Riziko spočívá zejména v možné zdravotní újmě aktéra.

Obdobnou typologii rizikového chování nabízí např. *Zuckerman a Kuhlman (2000)*. Ti považují za typy rizikového chování požívání alkoholu, kouření, užívání drog, rizikové sexuální chování, hazardní hry, delikventní chování, rizikové řízení motorového vozidla. Tito autoři tak oproti *Irwinovi et al. (1997)* rozdělují závislostní chování (požívání alkoholu, kouření, užívání drog). Současně přidávají další typ rizikového chování a závislost na hazardních hrách. Tuto oblast vnímají jako rizikovou nejen samu o sobě, ale zejména tím, že se jedinec obvykle zapojuje do dalšího (zejména delikventního) rizikového chování. Další typologii rizikového chování v období pubescence a adolescence přináší také *Miovský et al. (2010)*. Dle citovaných autorů můžeme rozlišit celkem 9 oblastí rizikového chování.

1) Záškoláctví – jedná se o neomluvenou absenci žáka (studenta) ve škole. Může se přitom jednat o žáka základní či střední školy. Z hlediska dalších práva se jedná o přestupek, kterým žák (student) zanedbává školní docházku. V rámci základního vzdělání je tato docházka povinná. Záškoláctví může být spojeno s dalšími typy rizikového chování jako je např. zneužívání návykových látek, gambling, dětská kriminalita, prostituce aj., které obvykle negativně ovlivňují osobnostní vývoj jedince.

2) Šikana a extrémní projevy agrese – do tohoto typu patří dle citovaného autora extrémní formy agresivního chování, které jsou namířeny vůči druhé osobě např. fyzické napadení s následkem ublížení na zdraví, verbálně agresivní útoky atd., vůči sobě (automutilace, suicidální chování atd.), vůči věcem (vandalismus, poškozování cizích věcí, sprejerství apod.). Citovaný autor tak považuje šikanu jako jednu z mnoha různých podob extrémně agresivního chování.

3) Rizikové sporty a rizikové chování v dopravě - lze chápat jako záměrné vystavování sebe nebo druhých nepřiměřeně vysokému riziku újmy na zdraví, případně přímému ohrožení života díky realizaci sportovní činnosti. Mohli bychom sem řadit např. extrémní formy řady sportů (snowboarding, sjezdy na horských kolech, sjezdy divokých řek, extrémní formy závodů v autech apod.). Současně bychom sem mohli také řadit realizaci těchto aktivit pod vlivem psychoaktivních látek, čímž je bezpečnost těchto aktivit ještě výrazně snížena. Tento typ rizikového chování je v období pubescence a adolescence méně častý z důvodu výrazně vyšší finanční náročnosti na realizování takových aktivit.

4) Rasismus, xenofobie - soubor projevů směřujících k potlačení zájmů a práv různých menšin (národnostních, náboženských apod.). Jedná se o zastávání rasové nerovnocennosti

v jakémkoli smyslu slova a podporování rasové nesnášenlivosti a netoleranci vůči menšinám a odlišnostem.

5) Negativní působení sekt – jde o výrazné vymezení vůči svému okolí na základě sdílené ideologie. V rámci tohoto procesu tak dochází k postupné sociální izolaci, manipulaci a dalším extrémním zásahům do soukromí jejích členů.

6) Sexuální rizikové chování – jde o chování, které vykazuje známky rizika pro jedince rizika v různých oblastech (zdravotní, sociální atd.). Lze sem zařadit např. nechráněný pohlavní styk při náhodné známosti, výrazně promiskuitní chování, rizikové sexuální praktiky, kombinace užívání návykových látek a rizikového sexu, sexuální zneužívání ve všech jeho formách, zveřejňování intimních fotografií na internetu, či jejich zasílání mobilním telefonem.

7) Závislostní chování – zahrnuje všechny aktivity související s užíváním návykových látek, ale také aktivity související s tzv. nelátkovými závislostmi (např. patologické hráčství – F 63.0, hraní PC her).

8) Spektrum poruch příjmu potravy – jde o poruchy ve vztahu k příjmu potravy (nejčastěji mentální anorexie – F 50.0 a mentální bulimie – F 50.2). Tyto poruchy s sebou nesou mnoho zdravotních, sociálních a psychologických potíží.

9) Okruh poruch a problémů spojených se syndromem CAN (CSA)¹⁰

Výše uvedené typy rizikového chování, jak je rozděluje *Miovský et al. (2010)*, se však velmi často prolínají. Setkáváme se s tím, že se jedinec nezapojí „jen“ do jednoho z těchto typů, ale velmi často realizuje více typů rizikového chování současně. V tomto smyslu můžeme uvažovat o tzv. syndromu rizikového chování. Již dříve se *Wilson a Daly (1985)* zabývali obdobným syndromem¹¹, který může být přítomný u mladých mužů. Týká se charakteristické tendence zkoušet aktivity, jakými jsou zneužívání návykových látek, agresivní projevy chování, tendence vyhledávat rychlost (např. rychlá jízda autem) případně se pouštět do tzv. adrenalinových aktivit. Tento syndrom spočívá v silném puzení kombinovat více těchto aktivit. Nejde tedy pouze o inklinování k jedné činnosti, ale k více činnostem ze spektra rizikového chování. Citovaní autoři popisují, že tento syndrom nebyl u žen prokázán. Důvodem tohoto faktu jsou rodové predispozice jedince. Citovaní autoři uvažují o archetypálním popisu muže jako lovce, ochránitele a ženě jako o pokračovatelce rodu. Ke každému archetypu patří také určité chování. U mužů se s tím setkáváme v podobě inklinace k rizikovým projevům chování. Popisovaný „*young male syndrome*“ je tak z mého pohledu

¹⁰ CAN – syndrom týraného dítěte, CSA – syndrom zneužívaného dítěte

¹¹ Young male syndrome

poměrně blízký dnešnímu „syndromu rizikového chování“. Jediný rozdíl bychom mohli najít v tom, že „*young male syndrome*“ je popisován v souvislosti s mužskou rodovou příslušností, ale „*syndrom rizikového chování*“ není popisován v souvislosti s rodovou příslušností.

V současné době se spíše než Jungovské archetypální vzorce zkoumá tzv. Gen agresivity (enzym – monoamin oxygenáza A - MAO) (např. *Caspi et al., 2002; Bock, Goode, 1996* a další). U člověka se však vyskytují dva typy, prvním je typ L a druhým typ H. Typ MAO – L se objevuje zejména u mužů, protože je uložen na pohlavním chromozomu X. Důvodem tohoto výskytu je, že muži mají tento chromozom jen v jedné kopii (XY). Pokud se tedy tento gen změní na gen pro enzym monoaminoxigenázu (MAO) není možné tento „X“ gen kompenzovat druhým „zdravým X genem“. Ženy jsou naopak vybaveny chromozomy (XX). Pokud by se u nich gen MAO – L objevil je vysoce pravděpodobné, že síla tohoto genu bude s vysokou pravděpodobností redukována druhým „X“ genem (označovaným jako MAO – H). *Bock a Goode (1996)* uvádějí, že gen MAO – L se silněji projevuje u mužů, kteří byli v dětství vystaveni násilí nebo pohlavnímu zneužívání. Není tedy nikterak překvapující, že na rozvoji agresivního chování se podílí jak dědičnost, tak prostředí. Syndrom rizikového chování, „*young male syndrome*“, ale také geny agresivity se mohou výrazně podílet na rozvoji rizikového chování. Jelikož tento neurobiologický přesah není cílem mé práce, pouze ho zmiňuji, ale více se mu již nevěnuji. Dalšími oblastmi, podílejícími se na rozvoji rizikového chování, se zabývám v kapitolách o modelech rizikového chování.

Jak jsem již uvedl výše, v odborné literatuře se s dělením na typy rizikového chování téměř nesetkáme. Autoři se výzkumně nejčastěji věnují konkrétnímu projevu rizikového chování (riziková jízda autem, delikvence, rizikové užívání návykových látek, rizikové sexuální chování apod.), ale neoznačují tento projev jako typ. Já se v rámci výzkumné části budu zabývat jedním z typů (druhů, projevů) rizikového chování, a to konkrétně delikvencí u adolescentů. V rámci výše uvedených rozdělení najdeme tento typ u *Zuckerman a Kuhlmana (2000)* a *Irwin et al. (1997)*. *Miovský et al. (2010)* sice tento konkrétní typ nepopisuje, ale je možné najít chování, které by tomuto odpovídalo v rámci více uvedených typů. Mohli bychom ho objevit v rámci projevů agresivity, dále v rámci typu – rasismus apod. V následující kapitole se tak budu více věnovat delikvenci jako jednomu z projevů rizikového chování, který je v rámci období adolescence velmi významný.

2.3.1 Agresivní chování jako jedna z forem delikventního typu rizikového chování

Delikvence v období adolescence je velmi často zkoumaná oblast (např. *Martines et al., 2008; Webster et al., 2007; Barry et al., 2007a* a mnoho dalších). Výzkumy se zaměřují jednak na objasnění souvislosti delikvence s dalšími oblastmi (vztahy s vrstevníky, sebehodnocení apod.), jednak na hlubší pochopení a popsání delikvence samotné. I přes řadu odborných zahraničních publikací a výzkumů je tato oblast v našich podmínkách zkoumaná poměrně málo. Velmi často se vychází ze zahraničních výzkumů, jejichž výsledky je v rámci našich demografických podmínek možné zobecnit jen s velkou rezervou. Výzkumy a monografie se např. věnují zkoumání osobnosti adolescentů, kteří ve škole zabili několik svých spolužáků střelnou zbraní (*Langman, 2009*), vlivu vrstevnického gangu na agresivitu mladistvého pachatele (např. *Maldonado – Molina et al., 2009; Thomberry et al. 2003* a další). Jedná se však velmi často o výrazně odlišné sociokulturní prostředí (vliv náboženství, národnosti apod.), které výrazně ovlivňuje výsledky výzkumu. V našem prostředí jsou zatím tyto typy (např. mladistvý, který střelbou ve škole zabil více osob) delikventů naprostou výjimkou. I z tohoto důvodu pracuji také s odbornými publikacemi zaměřující se na situaci v ČR. Tomuto tématu se u nás nejvíce věnují *Matoušek a Kroftová (2003); Labáth (2001)* a *Čírtková (2003)*.

Při snaze lépe popsat osobnost mladistvého delikventa vycházejí autoři ze srovnání této skupiny se skupinou nedelikventních adolescentů. Dle *Matouška a Kroftové (2003)* můžeme u delikventní mládeže zjistit zvýšené, nebo snížené hodnoty skóre u některých škál – viz tabulka č. 2 – Osobnostní rysy delikventního adolescenta. Tato tabulka dokumentuje, jaké oblasti jsou u skupiny delikventních adolescentů zvýšené, a které naopak dosahují nižších hodnot. V tabulce se z mého pohledu nevyskytují žádné překvapující údaje. Na druhé straně můžeme díky těmto údajům zjistit, jaké oblasti ovlivňují adolescenty v našich demografických podmínkách.

Tabulka č. 2 – Osobnostní rysy delikventního adolescenta (převzato z: Matoušek, Kroftová, 2003, s. 54)

TEST	Škála	Hodnoty u delikventní mládeže ve srovnání s nedelikventní
MMPI (Minnesotský osobnostní dotazník)	Psychopatie	+
CPI (Kalifornský osobnostní dotazník)	Socializovanost	-
	Sebekontrola	-
	Odpovědnost	-
EPI (Eysenckův osobnostní dotazník)	Extraverze	+
	Psychoticismus	+
	Kriminální sklon	+

Mimo těchto přístupů, které se zaměřují na srovnání výsledků psychologických testů, se dále dle *Matouška a Kroftové (2003)* používá také srovnání popisu chování. Jednou z velmi často zkoumaných oblastí je impulzivita neboli neschopnost odložit uspokojení. Dle citovaných autorů souvisí tato oblast se syndromem hyperaktivity, a také s orientací na přítomnost. Jedinci se nedaří reálně zhodnotit budoucí situaci, a toto své očekávání může být výrazně zkreslené. Jedinec v tomto věku raději upřednostní krátkodobý profit (byť může být výrazně nižší) před nejistou budoucností (která by mohla slibovat výrazně vyšší zisk). Tato skutečnost dle citovaného autora přímo souvisí s menší komplexitou vnímání světa a se specifickou strukturou rozumových schopností. Mezi další důležité oblasti, které souvisí s delikvencí u této věkové skupiny, řadí autor - úroveň sebehodnocení, morální vývoj jedince, komunikační dovednosti a způsob řešení konfliktů. Souvislosti mezi rizikovým (delikventním) chováním a úrovní sebehodnocení se obsáhleji věnuji níže. Při přemýšlení nad souvislostí mezi morálním vývojem jedince a rizikovým chováním prezentuje citovaný autor tři složky morálky. Jsou jimi morální názory, morálky postoje a zvnitřněné morální usuzování. Autoři uvádí, že první dvě složky (morální názory a morální postoje) nevykazují významné rozdíly u skupiny delikventních adolescentů a nedelikventních adolescentů. Při uvažování o poslední složce, tedy zvnitřněném morálním usuzování, se autor opírá o čtyři stupně morálního vývoje podle *Kohlberga*. U skupiny delikventních adolescentů je tak tento morální vývoj na výrazně nižší úrovni, oproti nedelikventním adolescentům.

Tématem delikvence u adolescentů se dále zabývá Čírtková (2003). Uvádí, že existují dva odlišné typy mladistvých pachatelů. Jsou jimi chroničtí pachatelé¹² a mladiství delikventi¹³. Tyto dva typy se odlišují např. v oblasti: 1) věku, ve kterém se objevují první známky problémového chování, 2) závažnost deliktu, 3) věku, ve kterém dochází k vymizení delikventního chování. Chronický pachatel je ten, jehož chování je již od dětství těžko zvladatelné. Čírtková (2003) chronického pachatele doslova popisuje: „*Běžné výchovné postupy (tresty a pochvaly) na něj nezabírají, často se objevují epizody problematického chování (ataky vzteku, vzdorovitosti, destruktivní projevy). K prvním kontaktům s místy oficiální kontroly (policie, OSPOD - oddělení sociálně právní ochrany dítěte) dochází zpravidla již v intervalu mezi 6. až 12. rokem věku. Kolem 12 let se objevují již celkem závažné násilné delikty (například u dospělého by čin byl klasifikován jako loupež), agresivita se rychle stupňuje, kolem 16 až 18 let je již jedinec polymorfně kriminální, dopouští se jak majetkové, tak násilné kriminality.*“ Autorka dále popisuje, že řada méně závažných činů, kterých se tato osoba dopouští, jsou latentní, tedy činy, které nebyly odhaleny a nestaly se tak předmětem trestního stíhání. Řešeny jsou nejčastěji až ty závažnější, které jsou odhaleny. Naopak mladistvý delikvent se dostává do konfliktu se zákonem nejčastěji mezi 11. a 13 rokem věku. Předěšlý vývoj není nikterak nápadný – nejsou zde přítomné antisociální prvky chování v dětství. Dramatický nástup však nastává v období pubescence. Čírtková (2003) popisuje mladistvého delikventa takto: „*pubescent se stává těžko ovladatelným, nerespektuje některé sociální ani právní normy, objevuje se typický obraz mladistvé delikvence (např. krádeže v obchodech, poškozování cizí věci, výtržnictví, atd.). Na rozdíl od chronických pachatelů se mladiství delikventi dopouštějí především příležitostné kriminality, ve které dominuje protest proti rodičům (či generaci dospělých) a dále situační a skupinový faktor. Jednotlivé incidenty zůstávají co do závažnosti a intenzity použitého násilí zhruba ve stejném pásmu. Kolem 18. až 21. roku věku obvykle dochází k poklesu až úplnému vymizení kriminálních vzorců chování. Se vstupem do světa dospělých vyhasíná problematické jednání a jedinci se stávají konformními.*“ Důvodem tohoto odklonu od jednání, které je v rozporu se zákonem, může být právě dosavadní zdravý vývoj - v období před pubescencí. Vzhledem k tomu, že není nikterak odlišný, může si dítě osvojit dostatečný repertoár chování, které v dospělosti uplatňuje namísto delikventního chování. Obdobně také Füllgrabe (2001, podle Čírtková, 2011) popisuje, že delikventní adolescenty je možné rozdělit do třech typů. Prvním

¹² Life-Course-Persistent-Offender

¹³ Adolescence-Limited-Perpetrator

typem je socializovaný delikvent. Tento typ je výrazně podobný typu mladistvého delikventa, jak popisuje sama Čírtková (2003). Jde tedy o jedince, jehož vývoj je řádný (bez výraznějších osobnostních handicapů). Delikvence, která se zpravidla objevuje v období pubescence, či adolescence je zpravidla způsobená netypickým vývojem v tomto období a tím, co k němu patří (experimentování s hranicemi, vliv vrstevnické skupiny apod.). Druhým typem je nesocializovaný delikvent. Tento jedinec je charakteristický svým nestálým životním stylem, který je patrný již od období dětství, kdy nedošlo k osvojení si společenských norem. Z tohoto důvodu je pravděpodobné, že delikventní styl života u tohoto jedince nevymizí ani v důsledku zrání. Posledním typem je tzv. osobnostně narušený delikvent. Jde o jedince, který disponuje psychopatickými rysy. Chování takového jedince je jen velmi těžko odhadnutelné. V rámci určitého období nemusí projevovat jakékoli známky delikventního chování. Toto chování se ale může projevit nečekaně v různých situacích. Současně je i možnost práce s takovým jedincem velmi limitovaná. Popis delikventního adolescenta nabízí také Labáth (2001). Charakterizuje ho jako jedince, který selhává v sociální a psychické oblasti díky vlivu řady faktorů. Citovaný autor při charakteristice problémů, se kterými se adolescenti nejčastěji potýkají, vychází z konstatování světové zdravotnické organizace (WHO). Popisuje, že v současné době se k rostoucímu problému se zneužíváním návykových látek přidává řada dalších problémů. Jedná se o tzv. 1) pasivní jednání (únikové jednání, záškoláctví, vyhýbání se nárokům kladených na jedince a v extrémní podobě až k parasuicidálnímu či dokonce suicidálnímu jednání), 2) agresivní jednání (delikvence, násilné chování, či dokonce extrémistické projevy) a 3) kompromisní jednání (projevy nestability v různých oblastech života).

Zahraniční výzkumy (např. Piquero et al. 2007; Moffitt, 2006 a další) zaměřené na zjištění souvislosti mezi delikvencí adolescentů a dalšími oblastmi pracují také s tzv. syndromem rizikového chování. Z výsledků provedených výzkumů se ukazuje, že oblast delikvence dosahuje vysoké souvztažnosti s užíváním drog, rizikovým sexuálním chováním, rizikovým řízením automobilů. Současně výsledky studie provedené Moffitem (2006) ukazují, že u delikventních adolescentů se projevují mimo jiné také psychické problémy (např. malá míra empatie, emoční labilita apod.). Na druhé straně byly velmi často zkoumány rodinné, genetické, rodové, environmentální faktory, které ovlivňují delikventní jednání adolescentů (např. Chung et al. 2002; Taylor et al. 2002; Moffitt et al., 2001; Loeber, Farrington, 2000 a další). Z výzkumu provedeného Duncanem et al. (2002) vyplývá, že delikvence u adolescentů je z velké míry způsobena vlivem prostředí, ve kterém žijí. Citování

autoři uvádí, že pokud adolescent bydlí v lokalitě, která je charakteristická např. vysokou mírou chudoby, výraznou rasovou heterogenitou, nebo vysokou kriminalitou, bude adolescent pravděpodobně vykazovat chování směřující se k delikventnímu. Adolescenti, kteří jsou maladaptivnímu chování přímo vystaveni, jím mohou být také snáz pohlceni. V situaci, kdy si adolescent v rámci svého vývojového období testuje meze vlastní účinnosti, a zkouší nové vzorce chování s cílem nalézt pro sebe ten, který mu bude nejbližší, může být maladaptivní prostředí výrazným stimulantem osvojení si nežádoucích způsobů chování.

Autoři longitudinální studie (*Piquero, Farrington, Blumstein, 2003*) zabývající se vývojovou trajektorií mladistvého pachatele přicházejí se zjištěním, že trestná činnost v průběhu zrání (dětství, dospívání, dospělost) vykazuje postupem času spíše pokles. I přes výjimky v podobě chronické kriminality adolescentů, je tento snižující se trend jasně patrný. Citovaní autoři dále prezentují, že z tohoto důvodu je nezbytné zkoumat kriminalitu v období dospívání nikoli průřezově, ale právě longitudinálně, abychom mohli uvažovat o změnách ve vnímání jednotlivých mladistvých pachatelů. Současně by bylo díky longitudinálnímu designu možné lépe pochopit protektivní a naopak stimulující faktory, které se podílejí na rozvoji kriminality mladistvých (příp. nezletilých pachatelů). *Lynne - Landsman et al. (2011)* se zabývali trajektorií agresivity, delikvence a zneužívání návykových látek u adolescentů. Z výsledků jejich studie jsou patrné nápadné vzorce mezi trajektorií agresivity a delikvence. Zkoumané osoby se pohybovali po podobné trajektorii agrese a kriminálního chování (delikvence) v průběhu střední školy. Nízká míra agresivního jednání znamenala buď nízkou míru delikventního jednání (případně nedelikventní jednání). Naopak v situaci vysoké míry agresivního jednání byla trajektorie kriminality také vysoká. Z výsledků je tak patrné, že pokud jedinec vykazuje v období adolescence jen mírné projevy agresivního jednání, nemusí to znamenat, že se jeho vývoj bude ubírat směrem k páchání trestných činů. Situace, kdy jedinec vykazuje silné projevy agresivního jednání, bude jeho jednání pravděpodobně také trestné. Agresivní jednání je jednou z forem delikventního projevu chování u skupiny adolescentů. Toto jednání může mít lehkou formu agresivního jednání (tedy nemusí být nezákonné) a může mít také formu nezákonného, tedy trestného chování. V situaci, kdy je toto jednání realizované adolescentem, můžeme hovořit o delikventním jednání. V řadě zahraničních výzkumů (např. *Fite et al., 2010; Langman, 2009; Martino et al., 2008; Donnellan et al. 2005* a řada dalších) se agresivita definuje skrze výrazně násilné chování, které je trestné. Z tohoto důvodu spadá agresivita do delikventního (rizikového) chování.

V následující části se tak budu věnovat bližšímu vymezení agresivně delikventního jednání, a současně naplňuje znaky delikventního jednání.

Při uvažování o problematice agresivně delikventních adolescentů bylo popsáno několik tzv. dichotomických modelů (*Fontaine, 2007*). Jedná se o tyto typy: zjevná versus vztahová¹⁴, fyzická versus verbální¹⁵, a zjevná versus skrytá¹⁶. Zjevná agresivita je ta, která vyšla najevo (byla odhalená, evidovaná ve statistikách) a to i v situacích, kdy je pravý agresor neznámý. Vztahová je typ skryté agrese, resp. skryté šikany. Cílem tohoto útoku je snaha agresora vyvolat u druhého jedince újmu v oblasti vztahů či sociálního postavení. Tento typ agresivního chování uplatňují zejména dívky (*Underwood, 2003*). Ze zkušenosti vím, že vztahová agresivita je patrná také u chlapců. Fyzická agresivita je ta, jejíž dopady jsou tělesné. Jedná se o celou řadu různých projevů fyzického ubližování cíleného na druhého jedince. Naopak verbální agrese se zaměřuje zejména na napadení psychické rovnováhy druhého jedince. Opět se jedná o celou řadu projevů, jejichž cílem je dostat druhého jedince do submisivního postavení (resp. do role oběti). Agresor může druhé osobě nadávat, vydírat ho, verbálně útočit na jeho zranitelná místa, manipulovat s ním. Tato jediná forma nemusí naplňovat znaky trestného činu, a nemusí tak být považovaná za nezákonnou. Skrytá agresivita je ta, která nevyšla najevo (nebyla odhalená, není evidovaná ve statistikách). V praxi se však tyto modely velmi často prolínají (např. vztahová skrytá apod.). Výraznější vědeckou a empirickou podporu (např. *Barry et al., 2007b; Vitaro, Brendgen, Barker, 2006; Salmivalli, 2001* a další) má tzv. binární model agrese. Ten pracuje s reaktivním (nepřátelským, defenzivním) chováním jedince a s proaktivním (instrumentálním) agresivním chováním jedince. Reaktivní agresor je ten, jehož chování je ovlivněno provokací nebo dlouhodobou frustrací. Jedinec se brání tomuto zdroji a na základě negativních zážitků reaguje agresivně. Míra jeho agresivity dále závisí zejména na jeho temperamentu a schopnosti emoční regulace. Tento typ agresora je typický svým impulzivním, vzteklým jednáním, které přichází jako „odveta“ na určitou zátěžovou situaci. Naopak proaktivní agresor je jedinec, který agresivní jednání používá jako prostředek k dosažení svého cíle. Jedná se o jedince, který si své jednání plánuje a důkladně připravuje. Jeho nejčastější motivy je zisk hmotných statků, nebo zisk pocitu moci a kontroly nad druhými. Toto rozdělení na

¹⁴ overt versus relational

¹⁵ physical versus verbal

¹⁶ overt versus covert

proaktivní a reaktivní agresory můžeme také analogicky používat při rozdělení pachatelů trestné činnosti.

Rozdíly mezi reaktivní a proaktivní agresivitou u adolescentů můžeme spatřovat v řadě oblastí. Proaktivní agresor má (oproti reaktivnímu agresorovi) větší důvěru ve vlastní schopnosti v oblasti vykonávání agresivního jednání (*Crick, Dodge, 1996*). Dle citovaných autorů disponuje vyšším sebehodnocením ve srovnání s reaktivními agresory. Proaktivní jedinec může mít, dle mého názoru, pocit, že má situaci ve svých rukou, že si dokáže jít za svým cílem. Agresivitu využívá k dosažení svého cíle. Pokud se mu to i s užitím agrese podaří, může mít pocit, že situaci zvládl, že je ve srovnání s ostatními lepší (má vyšší sebehodnocení). Dle citovaných autorů jsou navíc proaktivně agresivní lidé vnímáni jako ti, kteří mají v rámci vrstevnické skupiny silný vliv. Tito lidé jsou také považováni za ty se smyslem pro humor. Vrstevnická skupina je vnímá jako silné neformální vůdce. Etiologie reaktivní a proaktivní agresivity je také odlišná (*Dodge, 1991*). Proaktivní agresor se mohl, dle citovaného autora, setkat s agresí tak, že viděl „úspěšné“ agresivní jednání. Jedinec si tak na základě učení nápodobou toto jednání osvojil. Z výzkumů (např. *Fontaine, 2007; Vitaro et al., 2006* a další) vyplývá, že proaktivní agresor má výrazně častěji psychopatickou strukturu osobnosti, než agresor reaktivní. Tyto výsledky nejsou na jedné straně ničím překvapujícím – vzhledem k popisu proaktivní agresivity. Na druhé straně nám mohou napovědět o struktuře osobnosti dané osoby. Jedinec s těmito rysy si v řadě situací ani nemusí uvědomovat, že svými projevy chování např. fyzicky ubližuje druhým lidem. Nevnímá agresivní chování vůči druhé osobě jako něco, co je mimo jeho normu. Takový jedinec je vnitřně motivovaný k agresivnímu jednání a nedaří se mu uvažovat o druhých lidech v souvislosti s dopadem svého chování. Současně je toto chování v řadě případů odměněno (získá to, co potřebuje – např. strach okolí, který agresor v řadě situací vnímá jako respekt)

Reaktivní agresivita může dle *Dodgeho (1991)* pocházet z traumatizující události, kterou jedinec prožil. Jedinec, který se projevuje jako reaktivní agresor, byl pravděpodobně sám obětí nějakého špatného zacházení, případně prožil přímé ohrožení. Současně disponuje dle *Cricka a Dodgeho (1996)* nižším sebehodnocením. To je z mého pohledu způsobeno tím, že jiný jedinec mu již agresi mohl způsobit (případně existuje situace, která jedince vyvedla z míry). Na základě této předcházející události (která má z mého pohledu vliv na sebehodnocení) se jedinec zachová reaktivně agresivně. Citovaní autoři dále popisují, že reaktivní agresivita se může stát tzv. sebenaplnujícím se proroctvím. Podle něj připisuje takový jedinec nepřátelský záměr vrstevníkům a „oplácí“ agresivně. Vrstevníci na toto

nepřátelské jednání následně reagují v řadě případů také hostilně. Jedinec se tak na základě reakce vrstevníků utvrzuje ve svém předpokladu, že okolí je agresivní. Díky tomuto negativnímu pojetí situace může docházet k většímu odloučení jedince od vrstevnické skupiny. Obdobné sebenaplňující se proroctví u reaktivních agresorů popisují také *Hubbard et al. (2001)*. Autoři tvrdí, že reaktivně agresivní lidé mají tendenci přisuzovat (i u nejednoznačných podnětů) hostilní projev chování druhé osobě. Reaktivní agrese je tak v řadě případů ovlivněná zkresleným výkladem agresora. Reaktivní agresor oproti proaktivnímu agresorovi navíc inklinuje k depresivnímu prožívání (*Vitaro et al., 2006*). To, dle citovaných autorů, souvisí s tím, že reaktivní agresor zažívá více negativních interakcí s vrstevníky, rodiči a častokrát trpí vztahovými problémy.

Delikvence u adolescentů je jedním z typů rizikového chování. Jedná se o specifickou oblast, která je od ostatních typů rizikového chování na jedné straně oddělena, ale na straně druhé silně propojena s ostatními typy rizikového chování. V praxi se často setkáváme s nerozlišováním delikvence a rizikového chování. V zahraničních výzkumech se také setkáme s velmi častým zkoumáním agresorů a následné spojení s delikventním chováním. Pojem rizikové chování je obecnější kategorie, do které spadá celá řada aktivit. Ne všechny tyto aktivity musí být nezákonné. Pokud se tak stane, můžeme hovořit u nezletilých a mladistvých osob o delikventech. Zahraniční výzkumy, které již striktně nijak nedefinují tyto pojmy, často zkoumají agresivitu u mladistvých. Ta je nejčastěji zkoumána jako fyzický útok na druhého a spadá tak do kategorie trestných činů a tedy delikvence. V rámci další teorie se tak zabývám mimo jiné také agresivitou nikoli z obecného pohledu, ale z pohledu porušení zákona. Nepřesné používání těchto pojmů je z mého pohledu způsobeno také tzv. syndromem rizikového chování – tedy současnou přítomností více projevů rizikového chování u jedince. V praxi se obvykle nesetkáme s čistým typem – pouze delikventním projevem chování. Naopak se setkáme s lidmi, kteří např. spáchají trestný čin a současně zneužívají např. návykové látky, či realizují jakýkoli druh rizikového sportu. Z tohoto důvodu je důležité pohlížet na oblast delikvence více komplexně. Hlubší pohled na oblast delikvence přináší zejména lepší pochopení základních typů pachatelů (chronický versus mladistvý delikvent) a agresorů (proaktivní versus reaktivní). Z mého pohledu se tyto dvě typologie prolínají. Chronický pachatel (jak je patrné z popisu) je svou charakteristikou velmi podobný proaktivnímu agresorovi. Oproti tomu mladistvý delikvent svým popisem spíše odpovídá reaktivnímu agresorovi. Pokud bychom tyto dva úhly pohledu propojili, mohli bychom ještě hlouběji uvažovat o struktuře a dynamice konkrétních typů mladistvých pachatelů. Větší

přínos však vnímám v tom, že je možné lépe uvažovat o možnostech a limitech přímé práce s daným typem jedince. Vzhledem k výše zmíněnému, že uvažuji o delikvenci spíše, jako o typu rizikového chování budu se v následující kapitole věnovat modelům rizikového chování.

3 Modely rizikového chování

Důraz na zkoumání rizikového chování je dán zejména snahou zjistit, zda existují oblasti, které mohou souviset, či dokonce způsobovat toto chování. Ke zjištění souvislostí rizikového chování a dalších oblastí se využívají zejména korelační studie. Druhým myšlenkovým proudem je uvažování o faktorech, které způsobují rizikové chování. Tento proud se nespokojuje s pouhou souvislostí oblastí, ale jde dále a objasňuje příčiny rizikového chování. Tento směr však není tolik rozšířený zejména z důvodu nižšího počtu existujících longitudinálních studií. I přesto má hledání těchto kauzálních souvislostí své místo v současném vědeckém zkoumání rizikového chování. Modelem rizikového chování můžeme rozumět jako zkoumání nejen jeho příčin, ale současně těsnosti vztahu rizikového chování s dalšími osobnostními rysy. V následující části prezentuji oblasti, které s rizikovým chováním souvisí, či ho dle názorů některých autorů dokonce způsobují. Současná literatura rozlišuje tři základní modely rizikového chování. Jedná se o dispoziční model, biologický model a model socializační.

3.1 Dispoziční modely rizikového chování

Dispoziční modely rizikového chování jsou založené na hledání souvislostí mezi rizikovým chováním a individuálními vlastnostmi, či rysy jedince, které vycházejí z jeho osobnostního nastavení. Nejedná se tedy pouze o neměnné složky osobnosti, které jedinec získal na základě dědičnosti. Jedná se i o další rysy, které jsou konstituované díky socializaci jedince.

Řada výzkumů (např. *Petersen et al. 1993; McCord, 1990; Botvin, 1986; Kaplan, 1980* a další) zabývající se rizikovým chováním klade hlavní důraz na individuální, tedy dispoziční rysy jedince. Cílem je prozkoumat interindividuální rozdíly mezi jedinci, kteří se chovají rizikově. Jedinec se specifickými rysy osobnosti tak může mít větší sklon k rizikovému chování, než jedinec, který disponuje jinými individuálními dispozicemi. Existuje mnoho identifikovaných dispozičních znaků, které korelují s rizikovým chováním. *Kaplan (1980)* se domnívá, že příčinou rizikového chování je potřeba adolescenta chránit svůj „sebeobraz“ před ostatními, ale také před sebou samým. Z myšlenky autora bychom se mohli domnívat, že adolescent, který se chová rizikově má již nízké (příp. nestabilní) sebehodnocení. Potřebuje tak hledat oblast, ve které vynikne a získá si pozornost okolí, což může pomoci stabilizovat, či zvýšit vlastní sebehodnocení. K obdobným závěrům došli také *Wild et al. (2004)*. Z výsledků jejich studie je patrné, že některé oblasti rizikového chování

souvisí s nízkým sebehodnocením. Vysokou hladinu statistické významnosti vykazují zejména škodlivé užívání alkoholu a drog. Citovaní autoři se na základě svých výsledků domnívají, že nízké sebehodnocení může zajistit adekvátní etiologické vysvětlení řady rizikového chování adolescentů. Z výsledků výzkumu provedenému na 243 osobách ve věku 17 – 24 let vyplývá, že sebehodnocení jedince vykazuje negativní vztah s rizikovým chováním (Kavas, 2009). I v tomto výzkumu se autor zaměřoval na škodlivé užívání alkoholu a návykových látek.

Jiné výzkumy zabývající se vztahem mezi sebehodnocením a rizikovým chováním však popisují jinou tendenci. Podle Schrader a Wanna (1999); Ewerta a Hollenhorsta (1989) koreluje rizikové chování s vnitřně lokalizovaným místem kontroly jednání, které dále souvisí s oblastí sebehodnocení. Adolescent si, dle citovaných autorů, je vědom toho, že důležité události má pod kontrolou a vykonává je. Mezi tyto důležité události můžeme také řadit rizikové chování. Citovaní autoři nepracují s externalizací jakožto sebeochranou atribucí. Na druhé straně existuje možnost, jak tyto dva přístupy propojit. Vnitřně lokalizované místo kontroly může souviset s jednáním, které bylo rizikové, ale bylo zvládnuté. Externalizace neúspěchu může i zde fungovat v situacích nadlimitního rizika. Právě díky tomuto vztahu bychom také mohli uvažovat o tom, co je a co není pro adolescenta rizikové. Tím bychom se zpět dostali k vymezení oblasti rizika a jeho subjektivní roviny.

Vysoké interní místo kontroly souvisí s vědomím vlastní účinnosti a s oblastí prožitku flow¹⁷. Vysoké vědomí vlastní účinnosti je dle Koochera (1971) způsobeno tím, že adolescenti vykonávají např. rizikové sportovní aktivity, které tentýž autor později řadí mezi rizikové chování v adolescenci. Adolescent se domnívá, že on je ten, který riziko překoná a činnost zvládne. Představa zvládnutí dané rizikové činnosti je dána jednak předchozí zkušeností, jednak právě individuálními osobnostními dispozicemi. Míra připuštění si, že daná aktivita je nebezpečná, může být nižší, než u druhých lidí.

Obdobný dispoziční přístup prezentují také Pinkerton a Abramson (1992). Citovaní autoři při zkoumání rizikového sexuálního chování přicházejí s rozdělením osobnostních faktorů relevantních pro rizikové chování. První z nich je „drive“ či motivace, která souvisí s impulzivitou a odvážností. Tento „drive“ by se dal přirovnat k vysoké míře odhodlanosti prožívat opakovaně aktivity, které nemusí mít jistý výsledek. Tato energie se v průběhu života může měnit v závislosti na řadě situačních vlivů. Autoři popisují, že volní změna motivace

¹⁷ Stav vědomí, když se člověk zcela ponoří do toho, co dělá, přičemž všechny ostatní pocity či myšlenky zůstávají mimo.

patří mezi dispoziční faktory. Druhou oblastí jsou rysy osobnosti, podobné Eysenckovým rysům (introverze, extraverze, neuroticismus, psychoticismus). Osobnostní rysy (na rozdíl od motivace) jsou ty, které lze jen velmi obtížně změnit. S oblastí motivace (odhodláním) realizovat rizikovou aktivitu, jak ji chápou posledně citovaní autoři, souvisí faktory agency a communion. Jedná se o motivační faktory, které jsou založené na touze realizovat nějakou činnost (agency) a touze být přijatý např. skupinou vrstevníků (communion). Dle *Macka (2003)* se jedná o další oblasti, které s rizikovým chováním souvisí. Pokud je adolescent schopen přijmout názor druhého, pro něj významného jedince, je vyšší pravděpodobnost výskytu rizikového chování. Souvislost specifického typu rizikového chování a faktorů agency a communion popisuje také *Hoyle (2000)*. Z jeho výzkumu vyplývá, že delikventní chování úzce souvisí s faktorem agency. Naopak zneužívání návykových látek souvisí spíše s faktorem communion.

Významnou „dispoziční“ oblastí, která úzce souvisí s oblastí rizikového chování, je rodová příslušnost. Z výzkumu *Michaela a Ben – Zura (2007)* vyplynulo, že v adolescenci se častěji chovají rizikově muži než ženy. Z výsledků studie vzešlo doporučení, že další výzkum by se měl spíše orientovat na zjištění maskulinity a feminity a rodovou příslušnost jako takovou již dále nezohledňovat. Rizikové chování (vyjma např. rizikového chování spojeného s poruchami příjmu potravy) je častější u mužů. Přesto se rozdělení na maskulinitu a feminitu jeví, dle citovaných autorů, jako přesnější dimenze. Mezi nejsilnější prediktory rizikového chování patří oblasti, kterou autoři označují jako obava ze smrti (ublížení sobě sama). Podle autorů je mezi rizikovým chováním a obavou ze smrti negativní korelace. Čím méně se tedy adolescent bojí, že si aktivitou ublíží, tím více může provozovat rizikové aktivity. Autoři tak dospěli k výsledku, že obava ze smrti a rodová příslušnost jsou nejvíce souvztažné s rizikovým chováním. Zjištění bychom mohli dát do souvislosti s výše citovanými autory (*Pinkerton, Abramson, 1992*) a jejich motivací (odhodlaností) zapojit se do rizikové činnosti i v situacích s nejistým výsledkem.

3.2 Biologický model rizikového chování

Biologické modely rizikového chování se zaměřují na zkoumání genetických předpokladů k rizikovému chování, dále na neuroendokrinní vlivy (např. *Udry, 1990, 1988; Cloninger, 1987; Irwin, Millstein, 1986* a další) a také model vývojový. Poslední zmínění se zaměřují také na biopsychosociální změny, které se objevují v průběhu období adolescence. Na rizikové chování je nahlíženo optikou strategie zvládání vývojových úkolů, jakými jsou

např. zkoumání a dosahování autonomie (např. *Millstein, Igra, 1995; Lavery et al. 1993* a další) a tvorba vlastních rozhodnutí (*Furby, Beyth-Marom, 1992*).

Klasické teorie (*Zuckerman, Buchsbaum, Murphy, 1980*) popisující biologické prediktory rizikového chování se opírají o následující oblasti: genetické předpoklady, neuropsychologické aspekty, biopsychiatrii, psychofyziologii. Genetické předpoklady se zaměřují na zkoumání predispozic pro rizikové chování jedince. *Fulker et al. (1980)* ve výzkumu 442 párů dvojčat analyzovali genetické předpoklady rizikového chování. Autoři uvádí, že až 58 % oblastí, které byly popsány v rámci škály SSS, připadají na dědičné dispozice. Zbylých 42 % jsou nespecifické vlastnosti (vrstevnická skupina, aktuální společenská situace apod.). Tyto vlastnosti jsou posilňovány prostřednictvím zrání jedince v prostředí. Obdobně vysokého procentuálního podílu dědičných předpokladů dosáhli také *Koopmans et al. (1995)*. Autoři realizovali svůj výzkum v Nizozemí na vzorku celkem 720 dvojčat ve věku 12 – 22 let. Z výsledků je patrné, kolik procent připadá na dědičné dispozice v rámci jednotlivých dimenzí škály SSS. U mužů připadá na oblast: hledání dobrodružství - TAS (62%), hledání nových zážitků - ES (56%), kapacitu zvládat nudu - BS (48%), disinhibici - DIS (62%). U žen dosahovaly vrozené predispozice v rámci jednotlivých subškál následujících hodnot: hledání dobrodružství - TAS (63%), hledání nových zážitků - ES (58%), kapacita zvládat nudu - BS (54%), disinhibice - DIS (60%).

Neuropsychologické aspekty zahrnují reakce organismu při dodání určité substance. Ta vyvolává reakci v podobě chování, které může být rizikové. Nejčastěji se v této souvislosti zkoumají neurotransmitery, zejména monoaminy (norepinefrin, dopamin, serotonin) a acetylcholin. *Ballenger et al. (1983)* zkoumali vztah mezi osobnostními rysy a přítomností monoaminů v tělesných tekutinách (mozkomíšni mok, krev...). Z výsledků vyplývá negativní korelace mezi škálou SSS a přítomností dopaminu t – hydroxylázou v mozkomíšním moku. Tyto výsledky dosáhly statistické významnosti bez ohledu na rodovou příslušnost. Odlišná zjištění uvádějí *Kuperman, Kramer a Loney (1988)*, kteří zjistili pozitivní vztah mezi škálou SSS a dopamin b – hydroxylázou u skupiny mladých mužů, kteří byli v předešlých letech diagnostikováni ADHD. Se stejnými výsledky přichází také *Calhoonová (1988)* při výzkumu rizikových sportovních aktivit (lyžařů). Z výsledků je patrné, že rizikovní sportovci disponují vyšším množstvím dopamin b – hydroxylázy ve srovnání s kontrolní skupinou – nesportovců. Na základě výzkumů se autorka domnívá, že riziková sportovní činnost vyplavuje dopamin. V rámci neuropsychologických aspektů byl však zkoumán také efekt hormonů a endogenních opiátů. Výzkumy se zaměřovaly na zjištění vztahu mezi množstvím endorfinů, či peptidů

v těle a osobnostními charakteristikami tvořícími SSS. Z již prezentovaného výzkumu *Ballenger et al. (1983)* vyplývá, že nejsilnější negativní vztah mezi množstvím endorfinu v těle prokazuje subškála: disinhibice - DIS a kapacita zvládat nudu - BS.

Biopsychiatrie se zaměřuje na přenos poznatků, které byly experimentálně zjištěny na zvířatech, do lidské psychopatologie (*Zuckerman, 1994*). Cílem této aplikace je lépe poznat příčiny duševního onemocnění a současně také najít jejich vhodnou léčbu. Autor popisuje také důležitost psychofyziologie pro pochopení jednak průběhu rizikového chování, jednak pro zjištění korelátů rizikového chování a dat získaných z tělesných odpovědí jedince. Těmito daty mohou být např. kožní galvanický odpor, mozková činnost, kardiovaskulární a respirační systém, svalový tonus apod. Metoda, která byla užita při zjištění prožitku při rizikovém chování, se jmenuje vzorkování pocitů (experience sampling method - ESM). Participanti mají v takovém případě během celého dne u sebe elektronické zařízení. Ty jsou napojeny k počítači, které jsou naprogramovány tak, že volají účastníkům v předem stanovených intervalech. Participanti mají vždy, když pager zazvoní, vyplnit dotazník, ve kterém odpovídají na otázky týkající se jejich pocitů. Současně jsou během dne zaznamenávány fyziologické reakce jedince (tep, tlak, kožní galvanický odpor apod.). Díky tomuto způsobu je možné lépe pochopit prožívání a objasnit souvislost s konkrétními tělesnými reakcemi. Studie (*Hektner, Schmidt, Csikszentmihalyi, 2007*) provedená pomocí metody ESM se 107 dospělými mapovala celkem 17 různých činností, mezi nimiž byly i ty, které bychom mohli označit za rizikové. Významnou oblastí byla oblast zkoušení nových činností a riskování (risky experience). Ty dosahovaly velmi vysokých hodnot v příjemnosti prožívání a v oblasti aktivace (arousal). Z výsledků je patrné, že realizování rizikových aktivit je doprovázeno značným vzrušením a současně příjemností prožívání.

Ze směru zkoumání vztahu mezi rizikovým chováním a biologickými faktory je jasné, že to, zda se jedinec bude, či nebude chovat rizikově, vyplývá z části také z dědičných předpokladů. I přes možný velký podíl dispozičních rysů je současně důležité pohlížet také na faktory, které jsou vně jedince.

3.3 Socializační model rizikového chování

Vyjma popsaného dispozičního a biologického modelu rizikového chování přichází *Arnett (1990)* s odlišným modelem. Rizikové chování vysvětluje teorií socializace. Socializaci připisuje důležitou roli při vzniku rizikového chování. Mezi hlavní oblasti zařazuje autor rodinu, vrstevníky, školu, kamarády, právní systém, média a další celospolečenské faktory.

Ve společnosti, která klade důraz na nezávislost a individualitu je rozvoj rizikového chování přirozený. Taková kultura rozvolňuje limity chování, vybízí ke zkoušení nových věcí a testování toho, co je přijatelné. Naopak ve společnosti, jejíž priorita je konformita a poslušnost je možnost rizikového chování výrazně oslabena. Obdobně také autoři *McArdle et al. (2002)*; *Rice (1996)*; *Pietilä, Hentinen a Myhrman (1995)* popisují, že na rozvoji rizikového chování se podílí životní styl jedince, struktura rodiny a další externí faktory. *Binde (2002)* považuje rizikové chování za naučené. Předávání zkušeností o rizikovém chování probíhá, ve dvou rovinách. První z nich je rizikové chování, které je přejaté na základě sdílené zkušenosti jiného účastníka. Druhý způsob je založen na přijímání informací skrze sdělovací prostředky (tisk, televize, internet...). Autor tak prezentuje, že obě hlavní roviny jsou nezávislé na dědičných předpokladech. K hlavním společenským faktorům rozvoje rizikového chování patří dle *Michaels a Ben – Zura (2007)* oblast vztahů jednak s rodiči, jednak s vrstevníky. Ve své studii realizované na vzorku 269 adolescentů potvrdili, že u dívek má kladný vztah s rodiči zmírňující tendenci na přítomnost rizikového chování. Dále pak, že u chlapců má vysoká orientace na vrstevnickou skupinu vliv na rozvoj rizikového chování. Z výsledků tak vyplývá, že vztahová složka hraje významnou roli při rozvoji rizikového chování. *Miller (1989)* spatřuje příčiny rizikového chování jednak v individuálních charakteristikách, konkrétně v hledání vlastní identity, názorů a hodnot, jednak ve společnosti – díky společensky tolerované svobodě k různému experimentování. Tato tolerance společnosti často označovaná jako psychosociální moratorium adolescentů tak dle citovaného autora způsobuje sama o sobě jasné riziko. To je dáno tím, že na adolescenta je pohlíženo s větší tolerancí a nižší tendencí nastavit limity chování. Adolescentovi je tak v řadě případů odpouštěno chování, které by u dospělých již nebylo tolerováno.

3.4 Další motivy rizikového chování

V současné době existuje mnoho studií zabývajících se rizikovým chováním adolescentů. Důvodů, proč se adolescenti zapojují do rizikových aktivit, je mnoho. *Reyna a Farley (2006)* prezentují, že důvodem zapojení do rizikových aktivit u adolescentů je uvažování adolescentů v duchu „zisky – ztráty“ které přinášejí rizikové aktivity. Pociťované zisky (např. sociální prestiž) tak v řadě případů výrazně převyšují možné ztráty (např. fyzická újma). Z tohoto důvodu se adolescenti rozhodují pro zapojení se do rizikových činností. *Rodham et al. (2006)* prezentují, že adolescenti při zvažování, jestli rizikovou činnost vykonávat, často dělají racionální rozhodnutí založené na subjektivním posouzení rizika.

Chybné úsudky (co je a co není rizikové) jsou výsledkem nezkušenosti, nevyvinuté kognitivní schopnosti, či pocitu osobní nezranitelnosti. Dříve se ale uvažovalo o tom, že motivem pro zapojení do rizikové aktivity není ono neuvědomění si míry riziky, ale naopak intenzivní snaha riziko vyhledat. *Wilde a Murdock (1982)* předpokládají, že adolescenti, kteří si jsou vědomi rizika, podstupují tyto činnosti záměrně, případně si jsou vědomi svých schopností v tom ohledu, že činnost zvládnou. Záměrné podstupování rizika by tak dle mého názoru mohlo velmi blízko souviset s tzv. automutilací, tedy se sebepoškozováním. Adolescent by do rizikové činnosti mohl jít s motivem, že si chce ublížit. Tato oblast sice může být pro rizikové jednání motivem, ale na druhé straně se jedná dle mého názoru o poměrně málo frekventovaný motiv. Na druhé straně by důvěra ve svou schopnost zvládnout danou činnost mohla více souviset se sebehodnocením. To také popisují *Elkind a Bowen (1979)*, kteří ochotu adolescentů vstupovat do rizika vidí v sebedůvěře adolescentů. Ti si důvěřují natolik, že se i při rizikové aktivitě umí ochránit před negativními dopady na jedince či na společnost. I přes možnou souvislost s dispozičními faktory rizikového chování se autoři domnívají, že sebedůvěra pramení zejména ze zážitků ze sociálních situací. Tento pohled se tak přiklání k situačním příčinám rizikového chování. Ucelený přehled důvodů rizikového chování u adolescentů podávají *Jessor a Jessor (1977)*. Předpokládají, že rizikové chování umožňuje adolescentům kontrolovat svůj život, vyjádřit nesouhlas dospělým autoritám a celé společnosti. Adolescenti mají tak možnost lépe poznat pocity strachu, frustrace, vlastní nedostačivosti, či zklamání. Významným důvodem rizikového chování je dosažení obdivu u svých vrstevníků a identifikace s vrstevnickou skupinou. Adolescenti si také potvrzují svoji osobní identitu. Díky potřebě dosažení obdivu u vrstevníků se opět jedná o socializační teorie rizikového chování. Podle citovaných autorů je začlenění se do skupiny vrstevníků (které je v období adolescence důležité) významným faktorem, který rizikové chování ovlivňuje. Stejný autor (*Jessor, 1994*) popisuje, že důležitým faktorem se stává i oblast sociální kontroly, podpory a vzory jedince. Důležitou roli zde hraje vztah těchto proměnných k samotnému rizikovému chování, tedy zda přímo implikují vznik určitého chování či nikoliv. Tak například vzor vrstevníka užívajícího alkohol, může vést k nadměrnému pití. Náchylnost k problémovému chování může také implikovat nízká rodičovská kontrola a podpora, nedostatečné projevení nesouhlasu rodiči vůči delikventnímu chování či větší odlišnost mezi očekáváním rodičů a vrstevníků.

Rizikové chování se stává častějším fenoménem právě v období adolescence. *Farley (1971)* hovoří o v souvislosti s rizikovým chováním v adolescenci o funkci hledání potěšení či

zábavy jakožto opozitum k prožitku nudy. To se u adolescentů projevuje hledáním vzrušujících aktivit, které nejsou zcela běžné. Potřeba prožívání nových vzrušujících a často nebezpečných aktivit úzce souvisí s projevovaným rizikovým chováním, jak uvádějí *Lipsitt, Mitnick (1991); Ingersoll, Orr (1989); Donovan a Jessor, (1985)*. V následující kapitole se z tohoto důvodu věnuji právě období adolescence. Budu se zaměřovat na oblasti, které souvisejí s problematikou rizikového chování. Mým cílem tedy není popis a detailní vymezení období adolescence a specifik, která s tímto vývojovým obdobím souvisí. Naopak se pokusím propojit oblasti, které nemusejí být na první pohled zcela zřejmé.

4 Období adolescence jako období nejčastějšího vzniku rizikového chování

Rizikové chování v nejrůznějších typech (delikvence, rizikové sexuální chování, užívání škodlivých látek, rizikové jízda autem apod.) je v současných výzkumech nejčastěji spojováno s vývojovým obdobím adolescence. Dřívější poznatky o adolescenci jako o období vzdoru, konfliktu či výrazných vášnivých emocionálních stavech, jež jsou důvodem k zapojení se do rizikových aktivit, jsou v současné době opomíjeny (*Burton, Garrett – Peters, Eaton, 2004*). Uvažování o adolescentech jako lidech, kteří jsou schopni hůře vnímat riziko dané činnosti oproti dospělé populaci, vyvrací ve svém výzkumu *Reyna a Farley (2006)*. Z výsledků, které citovaní autoři prezentují je patrné, že neexistuje průkazný rozdíl ve vnímání rizika, či hodnocení zranitelnosti jedince mezi skupinami adolescentů a dospělé populace. V této souvislosti popisují autoři (*Millstein, Halpern-Felsher, 2002*) míru přitažlivosti rizika spojeného s realizací potenciálně nebezpečné aktivity. Z výzkumu je patrné, že ani v této oblasti neexistuje rozdíl mezi skupinou adolescentů a skupinou dospělé populace.

Beyth – Marom et al. (1993) nachází rozdíl mezi adolescenty a dospělou populací v oblasti rozhodování se o zapojení se do rizikové činnosti. Citovaní autoři popisují, že tendence činit rozhodnutí i bez dostatečných informací je u adolescentů výrazně vyšší. Adolescenti zpravidla nemají dostatečné informace o dané činnosti, o jejích případných rizicích. Z tohoto důvodu nejsou schopni objektivně zvážit zisky a ztráty z této činnosti. Omezené množství informací o dané činnosti však vyvažují tím, že jsou (i s malým množstvím informací o rizicích dané činnosti) schopni se pro realizaci dané činnosti rozhodnout. Adolescenti disponují nedostatečným množstvím informací nutných k posouzení, zda se do dané činnosti zapojit. Je proto vhodné věnovat se účinnosti předávání informací a jejich přijímání (*Steinberg, 2004*). Autor sděluje, že snahy o předání informací o rizicích (např. užívání návykových látek, rizikovém sexu apod.) na jedné straně vedou ke zlepšení v oblasti přemýšlení o daných jevech, ale na druhé straně nastává zřídka změna chování.

V současné době se uvažuje také o pozitivní roli rizikového chování v období adolescence (např. *Dworkin, 2005; Ciairano, 2004; Hendry, Kloep, 2003; Lightfoot, 1997; Ponton, 1997* a další). Často se při snaze porozumět rizikovému chování využívá klasické teorie vývojových úkolů. Tento pojem poprvé definoval *Havighurst (1987)* jako naplnění potřeb a očekávání společnosti, ale také naplnění individuálních potřeb. Pro splnění vývojového úkolu je možné využít již zažitý a osvědčený vzorec chování, nebo nový, dosud

nevyzkoušený. Období adolescence je charakteristické právě zkoušením nových vzorců chování. Jedná se o příležitost testovat vlastní schopnosti, hranice vlastního úsilí, ale současně také hranice druhých lidí. V tomto duchu charakterizuje *Compas (2004)* motivy k rizikovému chování jako příležitost k testování vlastních schopností. Tito adolescenti se tak v řadě případů cítí jako odolní vůči případným nežádoucím dopadům. Testování nových věcí, například v podobě rizikového chování tak může na jedince i pozitivní dopad.

Typických charakteristik jedince stojících v pozadí rizikového chování můžeme nalézt právě ve vývojovém období adolescence celou řadu – nízké, či nestabilní sebehodnocení (např. *Wild et al., 2004; Gullone, Paul, Moore, 2000*), tlak vrstevnické skupiny (*Ryan, 2001*), místo kontroly (*Ben – Zur, Zeidner, 2009*), rodová příslušnost (*Michael, Ben – Zur, 2007*). Tyto oblasti jsem již zmiňoval v kapitole zabývající se modely rizikového chování a jsou v rámci období adolescence i nejčastěji zmiňované. Z tohoto důvodu se v další části zaměřuji na tyto oblasti z hlediska naplnění vývojových úkolů – tedy spojuji teorie, které jsou v současné době na poli rizikového chování ty nejčastěji užívané.

4.1 Emoční stabilizace jako vývojový úkol

Emoční vývoj v období adolescence nabývá nových dimenzí. Patrná je „diferenciace citových zážitků a přibývání vyšších citů.“ (*Macek, 2003, s. 47*). Toto komplexnější vnímání světa a sebe sama může být pro adolescenta zdrojem nejistoty, konfliktnosti, depresivity. Adolescent tak často prožívá zvraty nálad (*Rosenblum, Lewis, 2003*). Období adolescence se proto může pro řadu jedinců stát obdobím labilním, které je plné negativního naladění a osobních krizí (*Saarni et al., 2007*). Emoční zážitky ale nabývají obou valencí – jak pozitivních, tak negativních. Zejména období střední a pozdní adolescence je stabilizující, charakteristické vyšší sebereflexí a dřívější náladovost odeznívá. Adolescent se v tomto období učí více a lépe pracovat se svými prožitky. Odděluje krátkodobé, přechodné emoční výkyvy od svých déletrvajících osobnostních charakteristik (*Macek, 2003*). Tato vyšší labilita emočních stavů se může projevovat různě v pozorovatelném chování. *Saarni et al. (2007)* uvádí, že realizace rizikových činností je jednou z nich. Adolescent se na jedné straně projevuje rizikově, ale na druhé straně se snaží stabilizovat tyto výrazné výkyvy. To však dle citovaných autorů není ničím zvláštním.

Pro emoční vývoj v období adolescence má velký význam vztahový rámec. Většina prožitků je v této době odvozena od pocitů, které se dostávají v souvislosti s aspekty života v sociálním prostředí, zejména v prostředí vrstevnických skupin. Mluvíme tak nejen o vztahu

k sobě samému, ale také o vztahu k druhým, který ovlivňuje individuální osobnostní charakteristiky. Zatímco vztah k sobě je vyjádřen zejména sebehodnocením (self – esteem), vztah k druhým je dán procesem socializace v daném vývojovém období. Nejprve se budu věnovat oblasti vztahu k sobě samému, která je vyjádřena sebehodnocením. Poté vztahu k druhým, jehož podstatnou částí je vztah k vrstevnické skupině.

4.2 Souvislost sebehodnocení s rizikovým chováním

Sebehodnocení je považováno za jednu z nejvýznamnějších dispozičních oblastí rizikového chování. V kapitole s názvem „Dispoziční modely rizikového chování“ jsem zmiňoval, že sebehodnocení velmi úzce souvisí s rizikovým chováním. Řada výzkumníků se snaží tuto souvislost lépe popsat (např. *Barry et al., 2007a; Webster, 2006; Baumeister et al. 2000* a mnoho dalších). V literatuře se setkáváme s výzkumy zaměřujícími se na souvislost rizikového chování s nízkým sebehodnocením, vysokým sebehodnocením, ale také nestabilním sebehodnocením. Je však důležité zohlednit také jednotlivé dimenze sebehodnocení a podívat se na souvislost sebehodnocení a narcismem. Tato témata jsou při hledání souvislosti mezi sebehodnocením a rizikovým chováním v současném výzkumu klíčová. V následujících kapitolách se věnuji vymezení sebehodnocení a vztahům mezi rizikovým chováním (zejména delikvencí) a sebehodnocením.

Vztah k sobě samému stojí na pomezí mezi psychickou a sociální oblastí splňování vývojového úkolu. Na utváření vztahu k sobě samému se totiž velkou měrou podílí proces socializace. Sebehodnocení (self - esteem) je konstruktem sociální psychologie. Přes mnoho výzkumů v této oblasti se stále setkáváme se synonymním používáním pojmů sebehodnocení a sebepojetí. Nesprávné použití pramení zejména z vnímání těchto pojmů lidmi a jejich přesvědčení, že pojmy jsou identické. Podle *McGuire a McGuire (1981)* je sebehodnocení pouze dílčím, přesto důležitým aspektem sebepojetí. Sebehodnocení je vzájemně ovlivňováno řadou oblastí. Dle *Blatného (2001)* ovlivňují individuální rozdíly v sebehodnocení chování v oblastech jako soutěžení, konformita, kauzální atribuce, výkonová orientace a další.

Do devadesátých let minulého století byly zkoumány výlučně negativní důsledky extrémně nízkého sebehodnocení. Výzkum provedený *Baumeisterem, Heathertonem a Tice (1993)* však ukazuje, že i extrémně vysoké sebehodnocení může mít negativní dopad na vývoj jedince. Obdobně, jako u většiny psychologických konstruktů, je i zde důležitou složkou sebehodnocení stabilita. *Blatný (2001, s. 27)* doslova uvádí: „...pro výkon a reakce na interpersonální zpětnou vazbu je stabilita sebehodnocení důležitější než to, zda je

sebehodnocení vysoké nebo nízké.“ U lidí s nestabilním sebehodnocením je patrná silnější subjektivní důležitost vlastního hodnocení. Tito lidé mají vyšší potřebu srovnávat sebe s druhými v běžných denních aktivitách. Současně je jejich vnitřní motivace nižší ve srovnání s lidmi se stabilním sebehodnocením. Navíc jsou tito lidé více citliví na zpětnou vazbu. Ať se jedná o lidi se stabilní tendencí vlastního hodnocení či ty s nestabilním sebehodnocením, je jasné, že sebehodnocení je spojené s motivací. Může vycházet z mnoha zdrojů. Nejčastěji se však setkáme se zdrojem z tzv. sebezposuzování, kognitivní diskrepance v sebezpojetí, pozitivní a negativní afektivitě a zejména sociálního srovnávání, jak podává *Blatný (2001)*.

4.2.1 Nízké sebehodnocení a rizikové chování

V současnosti je vztahu nízkého sebehodnocení a rizikového chování přikládán velký důraz. Nedávný výzkum (*Walker, Bright, 2009*) ukázal, že nízké sebehodnocení souvisí s rizikovým chováním. Autoři prozkoumali odbornou literaturu z let 1986 - 2006 o vztahu sebehodnocení a rizikového chování. Dospěli k závěru, že většina předchozích studií naznačuje, že nízké sebehodnocení (spíše než vysoké sebehodnocení) souvisí s násilným chováním. Citovaní autoři popisují osoby s nízkým sebehodnocením jako ty, které se potřebují chránit proti pocitu méněcennosti, studu. Další možností, kterou autoři prezentují je, že lidé s nízkým sebehodnocením se snaží upoutat na sebe pozornost druhých. To se jim daří díky projevovanému rizikovému chování. V řadě případů také externalizují své problémy na okolí, což vede k agresivnímu chování a násilí vůči okolí. Je možné říci, že lidé s nízkým sebehodnocením mohou obviňovat druhé ze svých problémů, což se může projevit v podobě násilného chování. *Donnellan et al. (2005)* se zabývali vztahem mezi sebehodnocením a antisociálním chováním. Zaměřovali se přitom konkrétně na agresivitu a delikvenci. Autoři pracovali s daty, která získali nejen od samotných zkoumaných osob, ale také od učitelů a rodičů. Z výsledků je patrné, že existuje silný vztah mezi antisociálním chováním a nízkým sebehodnocením. Tato souvislost byla ověřená bez ohledu na národnost či věk zkoumaných osob. Současně byla souvislost potvrzená i při kontrole intervenujících proměnných, kterými byly (podpora od rodičů, vztahy s vrstevníky a rodiči, socioekonomický status). Souvislost by se dala objasnit tím, že jedinec využívá toto chování jako obranný mechanismus. Díky němu si chrání vlastní sebehodnocení.

Papadakaki et al. (2009) prezentují výsledky svého výzkumu provedeného na řeckých mužích a ženách ve věku 18 – 65 let. Z výsledků je patrné, že nízké sebehodnocení souvisí se zvýšeným fyzickým násilím mezi partnery. Autoři dospěli k závěru, že snížené sebehodnocení

se projevuje v agresivitě vůči blízkým lidem. *Fong, Vogel a Vogel (2008)* zkoumali souvislost mezi rizikovým chováním a sebehodnocením u studentů středních škol v Kalifornii. Z výsledků je patrné, že nižší sebehodnocení se vyskytuje u studentů, kteří vykazují problémové chování. Nejnižších hodnot sebehodnocení dosahovali ti žáci, kteří fyzicky napadli své spolužáky (ostrakizace, šikana apod.). *Trzesniewski et al. (2006)* zjistili signifikantně vyšší pravděpodobnost odsouzení jedince za násilný trestný čin, pokud vykazoval v adolescenci nízké sebehodnocení. Naopak adolescenti, kteří vykazovali vysoké sebehodnocení, byli v dospělosti statisticky méně často odsouzeni za násilné trestné činy. Tyto výsledky byly signifikantní i při zohlednění rodové příslušnosti, sklonů k depresivitě a sociálně ekonomického postavení. Z výzkumu provedeného na více než 13 tisících studentech v Anglii bylo zjištěno, že nízké sebehodnocení je silným prediktorem násilného chování (*Sutherland, Shepherd, 2002*). Autoři *Boden, Fergusson a Horwood (2007)* zjistili, že nižší úroveň sebehodnocení dosažená ve věku 15 let je spojena s větším rizikem násilné kriminality v pozdějších stádiích života (18 let, 21 let, 25 let). Výše citovaní autoři dále popsali, že je možné tento vztah výrazně snížit v případě intenzivního působení ze strany rodinných příslušníků. Tyto dílčí závěry ale nejsou v souladu se zjištěním *Donnellana et al. (2005)*, kteří i přes přítomnost protektivních faktorů (podpora rodičů, vztah s rodiči) zjistili silný vztah mezi nízkým sebehodnocením a antisociálním chováním. Autoři studie *Boden a Horwood (2006)* zjišťovali vztah mezi sebehodnocením a rizikovým sexuálním chováním. Nízké sebehodnocení přímo souvisí s rizikovým sexuálním chováním v období dospívání. Na druhé straně nemá míra sebehodnocení v pozdějším věku vliv na rizikové sexuální chování.

Řada studií se věnuje zjištění vztahu nízkého sebehodnocení a rizikového chování. Výzkumníci se snaží kontrolovat řadu intervenujících proměnných a potvrdit (vyvrátit) vztah mezi těmito oblastmi. Osobně se nejvíce přikláním k výsledkům výzkumu *Donnellana et al. (2005)*, kteří zjistili vztah mezi sebehodnocením a rizikovým chováním i přes kontrolu intervenující proměnné (podpora od rodičů, vztah s rodiči). Na základě vlastních zkušeností s prací s adolescentními delikventy se domnívám, že tyto lidé disponují nízkým sebehodnocením i v situacích, kdy mohou zažívat korekci (např. od rodičů, učitelů apod.). Lidé z mého pohledu vykazují na první pohled vysoké sebehodnocení, ale v situaci, kdy se k nim dostaneme blíže, můžeme v řadě případů zjistit, že sebehodnocení je spíše nízké. Z mého pohledu je delikventní chování důkazem toho, že je jedinec schopný něco zvládnout, být v něčem dobrý ve snaze zvýšit si své sebehodnocení alespoň v některé oblasti.

4.2.2 Vysoké sebehodnocení a rizikové chování

Výzkumy zaměřující se na zjištění vztahu mezi vysokým sebehodnocením a rizikovým chováním velmi často zohledňují také oblast narcistické orientace jedince. Ta dle řady autorů (např. *Barry et al., 2007a; Barry et al., 2007b* a další) úzce souvisí s vysokým sebehodnocením. Citovaní autoři naznačují, že narcismus může být adaptivní nebo maladaptivní. Složkou adaptivního narcismu je asertivita, samostatnost, vysoké sebehodnocení. Maladaptivní narcismus zahrnuje pocity nároku vůči druhým a s tím spojenou tendenci druhé využívat a vysoké sebehodnocení. Vysoké sebehodnocení je tak obsaženo v obou oblastech. Často se setkáváme s tím, že vysoké sebehodnocení je nezbytnou složkou narcismu. *Donnellan et al. (2005)* popisují, že narcismus je přehnaná forma vysokého sebehodnocení. Zvýrazněný je aspekt sebeúcty, potřeby cítit se lepším ve srovnání s ostatními.

Méně zastoupený je názor, že narcistická orientace může souviset také s nízkým sebehodnocením. *Bushman et al. (2009)* rozlišují narcismus na skrytý a zjevný. Skrytý narcismus může souviset s nízkým sebehodnocením. Jedinec s tímto rysem může patřit k sociálně vyhýbavým jedincům, kteří jsou zaměřeni na sebe, projevují se jako introverti a mají nízké sebehodnocení. Kontrastem je tzv. zjevný narcismus, kdy má jedinec vysoké sebehodnocení, je dominantní a projevuje silnou agresivitu vůči druhým. Z toho je patrné, že agresivita jedince může souviset s narcistickou orientací jedince a tedy s vysokým sebehodnocením.

Právě souvislost agresivního chování (či rizikového chování obecně) s vysokým sebehodnocením je v poslední době často zkoumaná. Zdánlivý postoj, že jedinec, který se cítí být v něčem dobrý (příp. lepší než řada ostatních – tedy má vysoké sebehodnocení) se nebude pouštět do rizikových činností, byl také výzkumně vyvrácen. *Bushman et al. (2009)* tvrdí, že násilí je výsledkem vysokého sebehodnocení. Sebevědomý jedinec jedná agresivně v situaci, kdy druhá osoba zpochybní jeho názor, či vystupuje proti němu. Dle citovaných autorů se u jedinců s vysokým sebehodnocením jedná o ego obranný mechanismus, který zajišťuje stabilní sebepojetí. Sebe ve srovnání s ostatními vnímá jako dobrého. Jedinec si toto pojetí nechce nechat druhým narušit. K obdobným závěrům dochází také *Taylor, Davis-Kean* a *Malanchuk (2007)*. Autoři prezentují, že zvýšená agresivita, narcismus a vysoké sebehodnocení spolu velmi úzce souvisí. Doslova popisují: „*Jedinec s vysokým sebehodnocením si myslí, že je dobrý, narcistický jedinec myslí, že je lepší než druzí. Je pravděpodobné, že jedinci, kteří dosahují výborných výsledků, budou mít vysoké*

sebehodnocení...“ (Taylor, Davis-Kean, Malanchuk, 2007, s. 131). Dle citovaných autorů je narcismus zcela zřetelně spojen s agresivitou. Obdobně také Locke (2009) zjistil, že rizikové chování dosahuje silného korelačního vztahu se sebehodnocením.

Někteří autoři teorií věnující se souvislosti mezi vysokým sebehodnocením a rizikovým chováním (resp. agresivitou) nepřipouštějí vztah nízkého sebehodnocení a rizikového chování (Thomaes et al., 2008). Nízké sebehodnocení podle nich nemá žádný vztah k agresivitě, vzhledem k tomu, že agresivní chování je viděno jako rizikové chování, které vyžaduje odvalu. Lidé s nízkým sebehodnocením předpokládají selhání v rizikových situacích, proto se jim vyhýbají (Jankauskiene et al., 2008). K tomuto zjištění dospěli autoři na základě výzkumu, který se zaměřoval na oblast šikany. Z výsledků bylo patrné, že jedinec s nízkým sebehodnocením se stává obětí šikany, ale nikoli šikanujícím. Obdobně také Monks et al. (2009) uvádí výsledky výzkumu realizovanému ve vězeňském prostředí, kdy signifikantní korelace byla objevena mezi dimenzemi „oběť šikany“ a „nízké sebehodnocení“.

Martines et al. (2008) prezentují, že souvislost vysokého sebehodnocení a agresivního projevu je platná pouze v situacích, kdy se jedná o přímou agresi vůči osobě, která se snaží sebehodnocení agresora snižovat. V praxi tedy jde o to, že jedinec pocítuje od druhého snahu o útok na vlastní sebeobraz a brání se tím, že se vůči němu vymezí formou fyzické agrese. K obdobným závěrům dospěli také Bushman et al. (2009), kteří prezentují, že vysoké sebehodnocení (resp. narcistické sebepojetí) vede ve srovnání s ostatními k agresivnímu jednání, ale pouze ke zdroji kritiky. Tyto výzkumy poukazují na to, že je vhodné pracovat nejen s často zkoumanými oblastmi (sebehodnocení versus rizikové chování), ale také se vztahem mezi lidmi (kritika druhého, útok na sebehodnocení druhého).

4.2.3 Nejednoznačné důkazy o souvislosti sebehodnocení a rizikového chování

V některých studiích se setkáváme s výsledky, které pracují s oběma póly škály sebehodnocení. Autoři Diamantopoulou, Rydell a Henricsson(2008), kteří zkoumali 12 leté děti, potvrdili platnost dvou rozdílných hypotéz. První z nich byla, že agresivní chování pramení z nízkého sebehodnocení. Druhá hypotéza se týkala toho, že agresivní chování je způsobeno útokem druhé osoby na naše vysoké sebehodnocení. Reakcí na tuto snahu „snížit naše sebehodnocení“ je pak fyzická agrese. Tato zjištění naznačují, že agresivita může být spojená jak s vysokým, tak s nízkým sebehodnocením. Autoři studie provedené na 372 rizikových adolescentech ve věku 16 – 18 let zjistili, že narcistické orientace jedince (nikoli

vysoké sebehodnocení) koreluje s agresivitou. Současně bylo potvrzeno, že nízké sebehodnocení souvisí s delikvencí (*Barry et al., 2007a*). Ve studii zaměřené na analýzu 10 případů školních střelců přichází *Langman (2009)* s typologií těchto střelců. Dělí je do tří typů: 1) traumatizovaní, 2) psychotičtí, 3) psychopatičtí. Traumatizovaní jsou ti, kteří díky předešlé zkušenosti velmi často trpí emoční nestabilitou. Psychopatické střelce charakterizuje nedostatkem empatie, pocitem nadřazenosti, pohrdání ostatními, potěšení z klamání druhých, sadistické potěšení z působení bolesti druhým. U těchto lidí tak byla prokázána vysoká míra narcismu a pocit nadřazenosti nad druhými a současně vysoká míra sebehodnocení. Naopak u traumatizovaných střelců byla zjištěna nízká míra sebehodnocení. V rámci stejného činu, který lidé provedli (nezákonné agresivní chování) tak bylo zjištěno jak nízké, tak vysoké sebehodnocení.

Většina studií zabývajících se vztahem mezi sebehodnocením a rizikovým chováním (příp. konkrétním typem rizikového chování) nachází mezi těmito dvěma oblastmi vztah. Existují ale také studie, které tento vztah popírají. *Ostrowsky (2009)* nedávno zjistil, že sebehodnocení nevykazuje signifikantní vztah s rizikovým chováním u skupin - časné a pozdní adolescence – muži, časné adolescence – ženy. Současně prokázal, že vysoké sebehodnocení predikuje rizikové chování u žen v pozdní adolescenci.

Jak je patrné, výzkumů zabývajících se odhalením vztahu mezi sebehodnocením a rizikovým chováním, existuje celá řada. V poslední dekádě byly detailněji popsány vztahy mezi jednotlivými typy rizikového chování a mezi nízkým, nebo vysokým sebehodnocením. Současně ale několik studií tento vztah vyvrátilo, případně předložilo protichůdná zjištění. Při zaměření se na oblast sebehodnocení se objevují trendy, které zdůrazňují vhodnost longitudinálního zkoumání vývoje sebehodnocení. Konkrétně se výzkumy zaměřují na stabilitu sebehodnocení. Této části se věnuji v následující kapitole.

4.2.4 Stabilita sebehodnocení a rizikové chování

Několik studií se věnuje nikoli vysokému, nebo nízkému sebehodnocení, ale jinému aspektu. Jedná se o stabilitu sebehodnocení. V této souvislosti se autoři věnují otázce, zda se sebehodnocení výrazněji mění v průběhu zrání či nikoli. Studie mapující souvislost mezi rizikovým chováním a nestabilním sebehodnocením mívají tak nejčastěji longitudinální design. *Kernis et al. (1989)* zjistili, že lidé s vysoce nestabilním sebehodnocením jsou výrazně častěji náchylnější k hněvu, agresivitě či jiným formám rizikového chování. Citovaní autoři hovoří o křehkosti sebehodnocení. Jedinec tak v situaci ohrožení vlastního sebeobrazu

aktivizuje obranné mechanismy, které jsou velmi často jedním z projevů rizikového chování. Nestabilní sebehodnocení tedy vede ke zvýšené citlivosti vůči negativnímu hodnocení od druhých, což má za následek rizikové projevy chování. V nedávném výzkumu (*Webster et al., 2007*) zjišťovali autoři vztahy mezi stabilitou sebehodnocení, mírou sebehodnocení, pohlavím a úrovní agresivního chování. Autoři výzkumu nepracovali jen s mírou stability sebehodnocení, ale s mírou stability nízkého sebehodnocení a také s mírou stability vysokého sebehodnocení. Jedinec, který je ztotožněn s vlastním vysokým sebehodnocením, může přijít o stabilitu tohoto obrazu o sobě tím, že mu druhí útočí na to, že není tolik dobrý, schopný. V situacích, kdy je v rozporu mezi vlastním sebehodnocením (vysokým) a tlakem okolí (srážení sebehodnocení), jedná se o nestabilní vysoké sebehodnocení. Naopak jedinec, který má své sebehodnocení nízké, se může setkávat s druhými, kteří mu sebehodnocení zvyšují. Rozdíl je tak v tom, jak sám sebe vnímá jedinec a současně v tlaku okolí na jedince, resp. na jeho sebehodnocení. V obou případech se podle citovaných autorů může jednat o nestabilní sebehodnocení. Z výsledků, které autoři prezentují je patrné, že u mužů významně souvisí nestabilní vysoké sebehodnocení s projevy agresivního chování k druhým. U žen, je souvislost s agresivitou popsána jak u nestabilního vysokého, tak u nestabilního vysokého sebehodnocení. Obdobných výsledků o souvislosti nestabilního sebehodnocení a rizikových projevů chování (resp. u násilné kriminality) objevili také *Boden, Fergusson a Horwood (2007)*. Použitím longitudinálních dat kohorty z Nového Zélandu zjistili, že nestabilní vysoké sebehodnocení souvisí s mírou projevování rizikového chování. Výzkum souvislosti stability sebehodnocení a rizikového chování je stále poměrně opomíjen. Výrazně větší důraz je kladen na objasnění a popsání souvislostí mezi vysokým sebehodnocením, případně nízkým sebehodnocením. To je dle mého názoru dáno také poměrně velkými požadavky na výzkumný design – tedy longitudinální výzkum. Přesto mohou tato zjištění daleko lépe pomoci pochopit skutečné souvislosti sebehodnocení a rizikového chování.

4.2.5 Měření sebehodnocení

Možností měření sebehodnocení je celá řada. Nejvíce studií využívá zjištění tzv. globálního sebehodnocení (např. skrze Rosenbergovu škálu sebehodnocení) (např. *Erol, Orth, 2011; DiStefano, Motl, 2009* a mnoho dalších). Jen několik studií (např. *Lynne, Roxanne, 2002*) pracuje s jinými (multidimenzionálními škálami sebehodnocení). Těmi jsou například: Cooper-Smithův Inventář Self-Esteem, Janis-Fieldova škála pocitu neadekvátnosti, Tennessee Self-Concept.

V souvislosti s možnostmi měření sebehodnocení byly popsány 2 složky: explicitní a implicitní (*Sandstrom, Jordan, 2008*). Explicitní odráží individuální, vědomý pohled na sebe sama, velmi často ve srovnání s druhými lidmi. Příkladem explicitního zjištění globálního sebehodnocení může být právě Rosenbergova škála sebehodnocení, či výše zmíněné multidimenzionální škály. Implicitní je méně vědomý, zautomatizovaný až reflexivní pohled na sebe sama. Příkladem může být implicitní asociační test (IAT), který pracuje s asociací jedince týkající se dobrého (funkčního, účinného) já a špatného (nefunkčního) já. Naposledy citovaní autoři současně pracují s dalším konceptem sebehodnocení v souvislosti s rizikovým chováním. Prezентují, že vysoké sebehodnocení může být popsáno skrze tzv. bezpečné sebehodnocení (vysoké explicitní i implicitní) a tzv. obranné sebehodnocení (vysoké explicitní, ale nízké implicitní). S implicitním sebehodnocením pracují také *Sakellaropoulo a Baldwin (2007)*. To rozdělují do dvou dalších dimenzí: sebeláska¹⁸ a sebeatraktivita¹⁹. Z výsledků jejich výzkumů je patrné, že kombinací vysoké sebeatraktivity a nízké sebelásky bylo dosaženo pozitivního vztahu s oblastí rizikového chování. Obdobně také autoři *Webster a Kirkpatrick (2006)* prezentují, že při zkoumání rizikového chování je vhodné se zaměřit na více aspektů sebehodnocení. Autoři popisují, že je vhodné přihlédnout k aspektu sociálního začlenění jakožto důležité oblasti sebehodnocení. Tato oblast se projevuje v rámci fungování jedince ve skupině. Jedinec si na základě subjektivního vnímání začlenění se do skupiny utváří také vědomí vlastní hodnoty, tedy sebehodnocení. Již dříve uvažovali autoři *Dolcini a Adler (1994)* o dimenzích sebehodnocení. Na základě výsledků výzkumu popisují dimenzi školní kompetence, sportovní kompetence, sociální akceptace a fyzický vzhled. Všechny tyto oblasti jsou dle citovaných autorů významné pro konstituování sebehodnocení. Autoři *Swaim a Wayman (2004)* uvádějí pouze tři významné dimenze sebehodnocení. Jedná se o spokojenost se sebou samým²⁰, kompetence²¹ a sociální přijetí²².

Oblast sebehodnocení v souvislosti s rizikovým chováním má více rovin. Můžeme uvažovat o globálních modelech sebehodnocení nebo o multidimenzionálních modelech. Měření může probíhat explicitně nebo implicitně. Můžeme také dále specifikovat jednotlivé oblasti sebehodnocení skrze výše prezentované kompetence v rámci jednotlivých oblastí. Je možné uvažovat také o roli sociálního začleňování v rámci sebehodnocení. I přes řadu

¹⁸ Self-liking

¹⁹ Self-attractiveness

²⁰ Self-confidence

²¹ Competence

²² Social acceptance

možností, jak zjistit sebehodnocení, byly designy výzkumů zabývající se zjištěním vztahu mezi sebehodnocením a rizikovým chováním poměrně jednoduché. Největší akcent byl dáván na zjištění, zda rizikové chování (případně konkrétní typ rizikového chování) souvisí s nízkým, vysokým, případně nestabilním sebehodnocením. Této oblasti se věnuji v následujících podkapitolách.

4.3 Vrstevnický tlak na rozvoj rizikového chování

Utváření vztahu k druhým v průběhu adolescence je další z významných oblastí v tomto věkovém období. V období adolescence je dle *Macka (2003)* patrná změna vztahů s dospělým ve směru zvyšování osobní autonomie. K formování identity a pocitu vlastní hodnoty výrazně napomáhá kontakt s vrstevnickou skupinou. *Erikson (2002)* popisuje období adolescence jako konflikt mezi identitou a konfúzí rolí. Identita vlastního já je tvořená: „*Akumulovanou důvěrou v to, že vnitřní neměnnost a kontinuita vybudovaná v minulosti bude odpovídat neměnnosti a kontinuitě jedincova významu pro jiné lidi.*“ (*Erikson, 2002, s. 238*). Adolescent se pokouší nalézt nějaké řešení ve snaze dosažení identity. K tomu nejčastěji užívá experimentů s různými rolemi. Některé z nich poté přijme, jiné naopak odmítne (*Erikson, 1999*). Při tomto procesu však může adolescent dospět do stádia, kdy se v těchto rolích ztrácí a nastává tak zmatení rolí.

Hledání vlastní identity a role je adolescentům umožněno díky respektu společnosti, která jim v řadě případů dokáže tolerovat experimentování v různých oblastech a jejich specifickou kulturu. Adolescenti se nacházejí v období, kdy si mohou „beztrestně“ vyzkoušet různé role a díky tomu prohloubit osobní autonomii. Tento proces bývá označován jako psychosociální moratorium, který *Kroger (2007)* popisuje jako významný vývojový proces, v rámci kterého mohou adolescenti beztrestně experimentovat s odlišnými rolemi. Cílem tohoto procesu je dle citovaného autora nalézt roli, která bude dané osobě nejbližší. Formování identity je tak spojeno např. se snahou adolescentů výrazně se odlišit od svého okolí (v oblasti oblékání, poslouchání hudby, volnočasových aktivit aj.). V této souvislosti hovoří *Havighurst (1987)* o specifickém životním stylu mládeže, resp. o kultuře mládeže, která souvisí s rozvojem rizikového chování.

Rozvoj individuálních psychických charakteristik je patrný zejména v oblasti vztahu k sobě samému. Sebehodnocení se často vytrvání na základě vztahu s vrstevníky, na základě přijetí do vrstevnické skupiny. Dle *Macka (2003)* se v tomto období posiluje potřeba někam patřit a s někým něco sdílet, či na něčem se podílet. Příslušností k nějaké vrstevnické skupině

a sdílením jejich hodnot získává adolescent sociální status a pocit vlastní hodnoty. Vrstevnická skupina poskytuje osobě nové pohledy a informace, které v rodině nezískal. Díky vztahům ve skupině se také posiluje vědomí vlastní kompetence a s tím také pocit vlastní hodnoty. *Kroger (2007)* popisuje, že v období časně adolescence je vědomí vlastního já spojováno s potřebou pochopení a akceptace ze strany druhých. Dochází tak k identifikaci jedince se skupinou. Ve střední a pozdní adolescenci dochází k proměně vztahů s vrstevníky, kdy podle *Macka (2003)* můžeme mluvit o hledání osobní identity (tj. vlastní jedinečnosti, autentičnosti). Pozorujeme tedy růst důležitosti pocitu vlastní autonomie. Adolescent se postupně začíná separovat od skupiny a vnímat skupinu v širších souvislostech. Nejedná se již o pouhou nápodobu jednání skupiny, ale o formování (vymezení) sebe sama na základě působení skupiny. Samozřejmě, že vrstevnická skupina hraje i nyní velmi důležitou roli, ale spíše pro poznání vlastního Já. Rizikové aktivity v tomto období tak již nejsou pouhým odrazem identifikace se skupinou.

Gardner a Steinberg (2005) se zaměřili na zjištění souvislosti mezi rizikovým chováním a vlivem vrstevníku. Realizovali výzkum na 306 zkoumaných osobách, v rámci kterého porovnávali tři věkové skupiny. První byla ve věku 13 až 16 let, druhá ve věku 18 až 22 let a do poslední skupiny byly zařazeny zkoumané osoby starší 24 let. Z výsledků analýz je patrné, že četnost rizikového chování klesá s věkem. Rizikové chování je tedy častější u mladší skupiny. Citovaní autoři uvádí, že tato četnost snižující se četnost rizikového chování souvisí s vrstevnickým tlakem na jedince. Ten je nejsilnější ve věkovém období 13-16 let, o něco nižší u adolescentů do 22 let a nejnižší z těchto věkových skupin u dospělých starších 24 let. Další zjištění se týká výběru rizikové činnosti. Jedinec, který realizuje rizikovou činnost sám, se ve srovnání s jedincem, který realizuje rizikovou činnost ve skupině, zapojuje do méně závažných rizikových činností. Pod vlivem skupiny je tedy jedinec schopný provozovat výrazně rizikovější činnost, zvláště pokud jsou její členové přítomni. Poslední zjištění autorů rozvíjí předchozí a týká se toho, že skupina významně ovlivňuje rozvoj rizikového chování a rizikové rozhodování u prvních dvou věkových skupin. Z výsledků, které autoři předkládají je patrný vliv vrstevnické skupiny na rozvoj rizikového chování. Někteří autoři jdou ve svých tvrzeních ještě dále a popisují vliv vrstevnické skupiny na rozvoj rizikového chování jednotlivce sice jako jeden z mnoha, ale současně velmi klíčový motiv. Uvažují dokonce i o kauzalitě, tedy kontakt s rizikovou skupinou způsobuje u adolescentů rozvoj rizikového chování (*Warr, 2002*).

Výzkum, který se zaměřoval na zjištění vlivu (pro jedince důležitých) vrstevníků, na rozvoj rizikového chování, realizoval *McGloin (2009)*. Citovaný autor uvádí, že vliv rizikové skupiny vrstevníků na jedince nemusí vždy znamenat rozvoj rizikového chování. Současně také zmiňuje, že opačná situace (tedy vliv nerizikové skupiny na jedince) nemusí být protektivním faktorem před rozvojem rizikového chování. Adolescent hledá rovnováhu mezi možnostmi realizace činností (mezi kterými mohou být i ty rizikové), možnostmi vlastního přizpůsobení a možnostmi působení na skupinu svých vrstevníků. Možnost, jak sám adolescent může působit na skupinu je oproti tomu, jak skupina působí na jedince výrazně nižší. Z tohoto důvodu je důležité počítat s vlivem vrstevnické skupiny na rozvoj rizikového chování zejména u této věkové skupiny. Citovaný autor současně prezentuje, že tuto nerovnováhu (asimilace versus akomodace) může dále ovlivnit osoba nejbližšího přítele.

Jiných výsledků bylo dosaženo v *Brownově (2004)* studii. Autor popisuje, že vyšší výskyt rizikového chování u adolescentů nemusí souviset s vlivem vrstevnické skupiny. Ta ho nemusí motivovat k tomuto chování. Důvodem může být prostý fakt, že adolescent oproti starší populaci tráví ve vrstevnické skupině výrazně větší čas a z tohoto důvodu se pak stává, že je možné řadu rizikového chování u adolescentů vidět v rámci vrstevnické skupiny. Není tak jasné, zda rizikové chování v adolescenci realizované v rámci vrstevnické skupiny není způsobeno pouhým zvýšeným počtem příležitostí a nikoli kvalitou či intenzitou tlaku.

Kreager, Rulison a Moody (2011) realizovali rozsáhlý výzkum s 897 adolescenty, který se zaměřoval na objasnění souvislostí mezi strukturou skupiny a rizikovým chováním. Autoři srovnali dva typy rizikového chování (riziková konzumace alkoholu a delikvence) s formujícími charakteristikami členské skupiny (soudržnost skupiny, stabilita skupiny, vzájemnost jednotlivých členů skupiny apod.). Citovaní autoři prezentují, že skupina, ve které jsou delikventní dospívající má oproti skupině, ve které delikventní dospívající nejsou, výrazně formující skupinové prvky (solidarita jedinců mezi sebou, soudržnost apod.). Současně má skupina delikventních adolescentů nižší sociální status. Jde tedy o to, že skupině delikventních adolescentů se nedostává takového vrstevnického obdivu, jak by se mohlo zdát. Současně vykazuje skupina delikventních adolescentů poměrně velkou nestabilitu. Jedinec se v takové skupině může jen těžko spolehnout na svého vrstevníka ze skupiny. Opačná situace nastává ve skupině adolescentů, jejíž členové jsou rizikovými konzumenty alkoholu. V takové skupině jedinec pocítuje od druhého oporu, má pocit, že se může na druhého spolehnout a současně dosahuje tato skupina výrazně vyšší prestiže mezi dalšími vrstevníky.

Existuje celá řada výzkumů zabývajících se vlivem vrstevnické skupiny na rizikové chování i jedince. Někteří autoři přikládají této skupině vysokou významnost, jiní autoři naopak přicházejí se zjištěním, že vrstevnická skupina nemusí jedince ovlivňovat ve směru zapojení se do rizikových činností. Některé vrstevnické skupiny mohou působit i protektivně – tedy ve směru snížení zapojení se do rizikových činností. I přesto se v odborné literatuře setkáváme daleko častěji s názory o silném vlivu vrstevnické skupiny na rozvoj rizikového chování. Na základě vlastní zkušenosti se domnívám, že vliv vrstevnické skupiny u delikventních adolescentů je velmi významný. Často se setkávám s pácháním kriminality v rámci vrstevnické skupiny. Z mého pohledu je tato skutečnost podmíněna celou řadou důvodů. Jedním z nich je pocit rozptýlené odpovědnosti jedince. V rámci skupiny jedinec velmi často prožívá pocit, že nemůže být postižen. Současně je to z mého pohledu způsobeno potřebou někam patřit. Skupina jim tak poskytuje pocit, že jsou přijati a že jsou oceněni za to, co dělají. Současně se domnívám, že tento vliv vrstevnické skupiny na jedince ve směru zapojení se do rizikových aktivit (konkrétně trestného jednání) může být dále ovlivněn nízkým sebehodnocením jedince. Ten se ve snaze zvýšit (případně stabilizovat) vlastní sebehodnocení může velmi intenzivně snažit do vrstevnické skupiny proniknout a současně může skupina tuto snahu výrazně zneužít. V této souvislosti se velmi často setkávám s tzv. iniciačními rituály pro přijetí do skupiny („Musíš něco ukrást.“, „Dokaž, že na to máš.“ apod.). Na druhé straně může skupina ovlivňovat také ty jedince, kteří disponují velkým počtem kamarádů. Takoví jedinci přikládají vrstevnickým vztahům velký význam. Popisují, že mají kolem sebe např. dvě stě kamarádů. Jejich životní styl tomu také odpovídá v různých ohledech. Využití jejich volného času je nejčastěji právě s vrstevníky. Velmi často se venku nudí a při přemýšlení jakou aktivitu budou vykonávat, zvolí např. některou z rizikových aktivit. I zde je pro zapojení se velký skupinový tlak na jedince ve smyslu „*neruš partu*“ a jedinec tak má pocit, že se zapojit musí. Z tohoto důvodu vnímám vrstevnický tlak na jedince jako velmi významný.

5 Empirická část – studie 1 – pojetí rizika

5.1 Výzkumné otázky

Cílem studie je hlouběji proniknout do mechanismů rizikového chování adolescentů, kteří jsou označeni za rizikově jednající (konkrétně skupina adolescentních delikventů).

1) Zaměříme se na oblast samotného pojmání rizika, na důvody, které vedou k tomuto chování a také to, zda samotní aktéři vnímají nějaké alternativy k těmto činnostem. V této souvislosti si klademe otázky, **jak samotní delikventní adolescenti pojmají riziko, resp. čím pro ně riziko je**. Domníváme se totiž, že stále existuje diskrepance mezi „objektivním pojetím rizikového chování“ a pojetím, které vychází od samotných identifikovaných adolescentů. Tento názor, je v souladu s pojetím *Boholma, Ferreira (2002)*, podle kterých je riziko sociálním konstruktem. Oblast pojetí rizika by tak mohla pomoci pro lepší označení kategorie rizikového chování.

2) Dále si klademe otázky, **proč tito adolescenti vykonávají aktivity, které sami považují za rizikové**. Tato oblast se tak věnuje motivům k realizaci rizikové činnosti. V souladu s teorií *Gardnera, Steinberga (2005)* by mohla být významným motivem k realizování rizikových aktivit přítomnost vrstevnické skupiny. Vrstevnická skupina je v období adolescence významným faktorem, který může s rozvojem rizikového chování souviset. V souladu se zjištěním *McGloina (2009)* může být motivem k realizaci rizikového chování nikoli jen vrstevnická skupina, ale i blízká osoba. Ta může jedince v tomto vývojovém období ovlivňovat ve směru zapojení se, či naopak nerealizování rizikové činnosti.

3) Další otázka, kterou si klademe, se týká prožitků aktérů v průběhu rizikové činnosti. Zajímá nás, **jaké prožitky jsou přítomné v průběhu realizace rizikové činnosti**. Tato oblast se týká zisků z realizace rizikového chování a současně průběhu samotné aktivity. Pochopení toho, co může aktér v průběhu realizování rizikové činnosti prožívat, může výrazně pomoci následnému uvažování o přínosech pro práci s touto skupinou. Současně může pochopení prožívání pomoci při uvažování o prevenci proti rozvoji rizikového chování u adolescentů. Domníváme se, že budou tyto prožitky popisované jako velmi intenzivní, zaplavující. I vzhledem k povaze rizikových činností by prožitky mohly být popisované jako vzrušující a jedinečné.

4) Poslední oblastí, kterou se zabýváme, je to, **zda je v pojetí adolescentů možné volit nějakou alternativu k rizikové činnosti**, resp. na to, zda se adolescenti domnívají, že je

možné prožít podobný prožitek i při jiné činnosti. Domníváme se, že adolescenti budou popisovat rizikové činnosti jako ty, které není možné ničím jiným nahradit. Jakási jedinečnost těchto aktivit může z našeho pohledu souviset s intenzitou prožitku, který se dostavuje v průběhu rizikové činnosti. Souvislost s touto výzkumnou otázkou (společně jako s předešlou výzkumnou otázkou) nebyla v literatuře objevena.

5.2 Sběr dat

Sběr dat probíhal v období od počátku roku 2008 do července roku 2009 v prostorách neziskové organizace po ukončení probačního programu s jeho klienty – viz zkoumaný soubor. Zkoumané osoby podaly informovaný souhlas se zařazením do výzkumu a s prezentací výsledků v rámci studie. Byli osloveni všichni klienti zařazení do probačního programu. Z nich byl vytvořen zkoumaný soubor na základě samovýběru – tedy ti, kteří se chtěli do výzkumu zapojit. Rozhovory probíhaly v odpoledních hodinách (v době, kdy zkoumané osoby neměly žádné povinnosti – výuka ve škole apod.) po ukončení spolupráce v probačním programu. Rozhovor byl pro zkoumané osoby dobrovolnou aktivitou, která nebyla započítána do jejich povinností souvisejících s probačním programem. V rozhovoru jsme využili toho, že výzkumníci byli současně také lektoři programu. Díky tomu bylo možné se zkoumanou osobu navázat na vytvořený dobrý pracovní vztah, to umožňovalo dostat se k cílové skupině blíže.

5.3 Zkoumaný soubor

Výzkumný soubor byl tvořen celkem 8 adolescenty muži ve věku 15 – 18 let, kteří spáchali v posledních dvou letech provinění²³, či trestný čin. Jednalo se o krádež, poškození cizí věci nebo loupež. Všichni byli pod dohledem probačního úředníka před či po usnesení soudu nebo ve stádiu započatého soudního řízení. Všem byl doporučen probační program pro mladistvé (realizovaný neziskovou organizací). V rámci programu jim byla nabídnuta účast ve výzkumu. Celkem byla účast ve výzkumu nabídnuta deseti adolescentům, dva z nich účast odmítli, jeden na domluvené setkání již nepřišel a nebylo možné se s ním spojit.

5.4 Použité metody

Ke sběru dat jsme využili kvalitativní fenomenologický semistrukturovaný rozhovor s jednotlivými zkoumanými osobami. Délka každého rozhovoru byla přibližně 45 min. Hlavním zaměřením rozhovoru, bylo téma rizika a jeho prožívání samotnými aktéry. V první

²³ Čin, který by byl, z hlediska práva v ČR, zleilou osobou považován za trestný

fázi jsme se snažili identifikovat chování, které považují adolescenti za rizikové. Následně jsme tuto oblast rizikového chování více prozkoumali. Rozhovor byl rozdělen do čtyř částí. První část se týkala charakteristiky samotného rizika. Tato oblast byla sycena otázkami (př. Čím je pro tebe riziko? Jak bys ho popsal? Co pro tebe riziko představuje? apod.). Druhá část se zaměřovala na důvody vykonávání činnosti, kterou považují za rizikovou. Tato část byla sycena otázkami (př. Co tě vede k tomu dělat tyto rizikové věci? Co ti to dává? apod.). Třetí část rozhovoru se zaměřovala na prožitky, které jsou s rizikovou činností spojené. Tato část byla sycena otázkami (př. Co při tom zažíváš? Jak se při tom cítíš? apod.). Poslední část se zaměřovala na alternativy k této aktivitě, tedy na to, zda je možné prožít něco podobného i při jiné činnosti. Tato část byla sycena otázkami (př. Je možné zažít něco podobného i v jiné situaci – případně v jaké?²⁴).

5.5 Analýza dat

Analýza dat probíhala pomocí kvalitativní metody vytváření trsů. Tato metoda slouží: „...k tomu, abychom seskupili a konceptualizovali určité výroky do skupin, např. dle rozlišení určitých jevů, místa, případů atd.“ (Miovský, 2006, s. 221). Tímto postupem vznikají obecnější (induktivně zformované kategorie jevů). Analýza byla započata přepisem jednotlivých rozhovorů. Graficky byly označeny výroky, které nesly významový celek. Poté byly tvořeny významové trsy s cílem seskupit dané výroky do skupin na základě významového překryvu. Hlavním cílem tak bylo postihnout smysl jednotlivých výroků, pomocí nichž by bylo možné vytvořit širší významové kategorie v rámci 4 výše uvedených oblastí. Po vytvoření kategorie bylo v přepisech rozhovorů sledováno, zda tyto kategorie obsahují nějaký tematický překryv.

5.6 Výsledky

V první části jsme se zaměřili na chování, které je respondenty považováno za rizikové a současně na to, jak toto riziko chápou. V rámci této oblasti se vynořily celkem 4 kategorie, které jsme pojmenovali jako nebezpečí, nejistota výsledku, příjemnost prožívání, zaměření se na proces a nikoli na výsledek.

Kategorie „**rizikovost jako nebezpečí a možnost fyzické újmy**“ byla nasycena výpověďmi, které popisovaly riziko jako něco nebezpečného, jako něco, co může ohrozit člověka, který je aktérem rizikové činnosti (ZO3: „...to je to, když se mi něco může stát. Můžu

²⁴ Uvedené otázky jsou ty, které byly předem připravené. Další otázky vyplývaly z rozhovoru a snažily se rozvíjet dialog s adolescentem.

se nějak zranit a pak už bych to nemohl dělat.“, ZO5: „...můžu být na nějakou dobu out. Někdo může skončit třeba na vozíku nebo tak. To se ale nám nestane. Ale můžou být nějaký zdravotní problémy.“, ZO2: „...nemusí to dobře dopadnout a pak to může být docela pruda. Už nic nemůžeš, nemůžeš se třeba hejbat, nebo tak.“). Nejčastěji se zde jednalo o nebezpečí pramenící z fyzické újmy (ZO3: „Něco si můžu udělat, zranit se...“, ZO6: „Můžu pak být třeba postižený.“). Tomuto riziku byl přikládán poměrně velmi silný důraz. Na druhé straně se v tomto ohledu jednalo o strach spíše z krátkodobější perspektivy, tedy nemožnost pokračování v aktivitě (ZO8: „Když se mi něco stane, tak to pak už dělat nemůžu a jsem na nějakou dobu mimo. Pak bych nevěděl, co mám dělat. Ležet doma v posteli, nebo v nemocnici, to by bylo hrozný.“), než z perspektivy dlouhodobé – trvalá újma na zdraví. Ta nebyla v žádné z výpovědí identifikována. Sekundárně se také jednalo o nebezpečí, které je spojené s reakcí okolí (následkem) od okolí (nejčastěji rodičů) za provozování rizikové činnosti (ZO1: „Když by se na to přišlo, tak bych to pak nemohl dělat. Měl bych zaracha.“, ZO4: „Musí se to skrývat, leda tak se to dá dělat. Rodiče by to neustáli, kdyby viděli, co všechno dělám.“). Fyzické riziko bylo pojímáno jako zneschopnění sebe sama. Při dalším zjišťování, co znamená riziko, co je možné si pod tím představit, byly uváděny konkrétní činnosti (ZO1: „Lezení skály bez jištění.“, ZO2: „Cross na motorce, ale jezdím bez řidičáku. Párkrát mě honili policajti.“, ZO3: „...to, co jsem dělal, byly bitky proti větší skupině, hlavně proti skupině cikánů. Prostě dělat něco protizákonyho na co se dá přijít – kde mě můžou vyhmátnout.“, ZO4: „...dát si něco od neznámého člověka, tam totiž nikdy nevíš, jestli je to čistý nebo co ti do toho dal. A taky asi zdrhat před policajtama. Když tě chytanou, je z toho průser.“, ZO5: „Mě baví steeple²⁵. Ale někdy u toho něco rozbijeme a lidi si stěžují. Ale hlavně jde o to, že když třeba něco teguju²⁶ a někdo nás vidí a pošle policajty, tak pak musíme zdrhat.“, ZO6: „street na skejtu. Jo taky když je bitka. Tam nikdy nevím, jak to schytám. Ale na to jsem zvyklej.“, ZO7: „Já měl dvakrát za sebou el passo²⁷. Až potom mě chytli.“, ZO8: „Tak asi ty krádeže, tam hrozí, že tě chytí a to je riziko. Už mě hrozí i diagnosták, ale tam nechci.“).

Druhou identifikovanou kategorií byla kategorie označená jako „**nejistota výsledku**“. Tato kategorie byla v určité oblasti propojená s kategorií nebezpečí a možnost fyzické újmy. Jde o to, že není jisté, zda bude činnost zvládnutá. Nezvládnutí činnosti pak znamená ohrožení

²⁵ Paralelní běhání po městě, kde se překonávají překážky (ploty, příkopy, auta apod.).

²⁶ Forma poškozování cizí věci - psaní např. na zdi, prostředky hromadné dopravy apod.

²⁷ Loupežné přepadení.

nebo nebezpečí. V tomto směru je kategorie nejistota výsledku propojena s kategorií nebezpečí. (ZO4: „*To se mi nemusí povést. Může to být docela nejisté – prostě riziko ne. Jednou ti to projde a podruhé nemusí.*“, ZO7: „*Riziko je, když nevíš, jak to dopadne. Třeba když nevíš, jestli tě chytnou nebo ne.*“). Tato identifikovaná kategorie propojovala oblast pociťovaného rizika a oblast nejistoty výsledku. Dále se zde objevovaly výpovědi, které směřovaly pouze k nejistotě výsledku (ZO1: „*Nevím, jak to skončí, což je super... Je to překvápko. To mě na tom baví. Jinak bych to nedělal. Třeba lezeš a nevíš, jestli ti nedojdou síly. A když je to s kámošema, je to ještě lepší.*“).

Další kategorií, která z analýzy vystupovala, byla „**oblast silných pozitivních prožitků**“. Riziko bychom touto optikou mohli charakterizovat jako něco, co navozuje samotnému aktérovi příjemné prožitky (ZO4: „*Je to super. Baví mě to. To je takový to bezva napětí – jako když koukám třeba na horor. Bezva adrenalin. Je to skvělý, ale lidi to nechápou. Je to paráda a taky vím, že žiju.*“, ZO2: „*Je to prostě bomba, cítím se skvěle, mám takový divný mrazení, trochu se jako klepu, ale to je na tom to skvělý.*“, ZO6: „*Nějak se při tom cítím takovej silnej a to je paráda. Takovej adrenalin, prostě musíš dávat furt bacha a to tě úplně nabudí. Cítím se prostě dobře.*“).

Poslední kategorií bylo „**zaměření se na činnost a nikoli na výsledek**“. Jednalo se o kategorii, která souvisela se silnými prožitky při rizikovém chování. Kategorii bychom mohli také pochopit jako kombinaci kategorie – nejistota výsledku a oblasti pozitivních prožitků. Zaměření se na proces bylo v rámci rozhovoru syceno výroky (ZO7: „*Nevím, jak to skončí, což je super. Nestarám se o to, jak to dopadne ale jedu si v tom, co dělám. V tu chvíli je mi jedno, jak to dopadne, jestli mě někdo chytne, hlavně, že můžu běžet. Nepřemýšlím, jak to skončí, ale jdu do toho a mám jakoby červeno před očima. Vůbec o nic se v tu chvíli nestarám a nemůžu si ani uvědomit, že bych tohle neměl dělat, abych zase neměl problémy. V tu chvíli na to prostě nemyslím. Je mi to jedno. Řeším to až pak.*“, ZO3: „*Prostě v tu dobu ani pořádně nevím, co dělám. Prostě to nějak musím dělat. Když nebouchneš, dostaneš ty, ale to si nějak neuvědomíš. V tu dobu to děláš nějak automaticky. Ani o tom nevíš.*“). Tato kategorie doprovází kategorii předešlou – tedy oblast silných pozitivních prožitků. Z analýzy se v rámci této výzkumné otázky neobjevuje, že by riziko bylo pojímáno jako oblast, na kterou je nutné pohlížet více subjektivně a že není možné pracovat s popsanými oblastmi rizikového chování. Zkoumané osoby charakterizují riziko skrze oblasti, které jsou popsány jako rizikové.

Obrázek č. 2: Kategorie vnímání rizika

Druhá část rozhovoru byla zaměřena na motivaci k realizaci rizikového chování. Při analýze se vynořilo celkem pět kategorií (alternativa k nudě, snaha být v něčem dobrý, pozornost druhých, touha překonávat překážky a příjemnost konání).

První kategorií je oblast „**alternativa k nudě**“ (ZO6: „*Super, že mám co dělat. Aspoň není nuda, tak to dělám, co bych měl dělat jiného...*“, ZO3: „*Když seš někdy venku, tak je tam taky nuda. Furt někde zewluješ. Tak se občas porveš. Prostě něco děláš.*“). Z výpovědí zkoumaných osob je patrné, že se do rizikové činnosti zapojují proto, že chtějí být v něčem aktivní a nechtějí prožívat pocity nudy.

Další popsanou kategorií je „**vrstevnická skupina**“. Zkoumané osoby uváděly, že touto alternativou k nudě je možné s vrstevníky trávit více času a současně tento čas prožít intenzivněji. Hlavním motivem zde byl současně prvek činnosti a socializační prvek – vrstevnické skupiny. (ZO4: „*Nikdy to nedělal sám. Pokaždý jsou tam i kámoši. Jinak bych to asi nedělal. Je to super, když něco takovýho můžeš s nima dělat. Víc vás to sblíží. Prostě jste tam spolu.*“, ZO5: „*Nejseš v tom sám. Můžeš s kámošema o tom mluvit, máte něco společného. Máte takový svoje tajemství. Prostě v tom spolu. Samotnýho by mě to tak nebavilo.*“, ZO1: „*Je bezva, že mám kámoše, se kterýma můžu lézt. Občas se na nás jde podívat i moje mladá. S kámošema se hecujeme, kdo vyleze dál. Pak jste tam v tom spolu, musíte si pomoci, když je potřeba. Věří ti, že to vylezu a to je super. Někdy se přidají i další. Oni pak čumí, co dokážu. Ono to není lehký. Je super být v tom dobrý.*“). Důležité je, že riziková činnost není vrstevníky považována za jednoduchou. To může napomáhat přijetí

vrstevnickou skupinou. Dále je také pojímána jako činnost, která je hodná obdivu u řady významných vrstevnických vztahů a to jak kamarádských, tak potencionálních partnerských. Vrstevníci, kteří jsou pro zkoumané osoby důležití, tak mohou ohodnotit daleko více tyto činnosti, než činnosti, které nejsou považovány za rizikové. Oblast alternativa k nudě se tak dále rozvinula na další oblasti a to zejména společné trávení volného času s druhými a potřeba pozornosti druhých.

Další kategorií je „**snaha být v něčem dobrý**“. Ta byla nasycena výroky (ZO1: „*Tohle mi jde. Zlepšuju se v tom. Umím to. Je to to jediný, co mi jde. Zvládám to bez problémů.*“, ZO5: „*Minule jsem zdrhnul policajtům ze zásahovky. Neměli na to, aby přeběhli přes to staveniště. Tam jsem to vzal přes střechu jednoho baráku a pak přes takový ploty a zmizel jsem pak v sídlišti. Byli na mě dva a já jsem jim zdrhnul. Jsem dobřej.*“, ZO6: „*Ted' už skáču, něco, co jsem předtím vůbec nedával. Hodně jsem se zlepšil a jsem v tom jeden z nejlepších u nás v parku. Umím i salta. Prostě mi to jde. Chtěl bych to dotáhnout i dál. Každý rok je freestyle závod a tam bych chtěl.*“). V těchto výpovědích respondentů lze najít potřebu v něčem vynikat. Při další analýze bylo identifikováno, že riziková činnost je nejčastěji aktérem pojímána jako ta, ve které je dobrý. Ve srovnání s ostatními činnostmi v ní vyniká výrazně více. Aktér tak považuje tuto činnost za činnost, ve které je, jako v jedné z mála, opravdu dobrý.

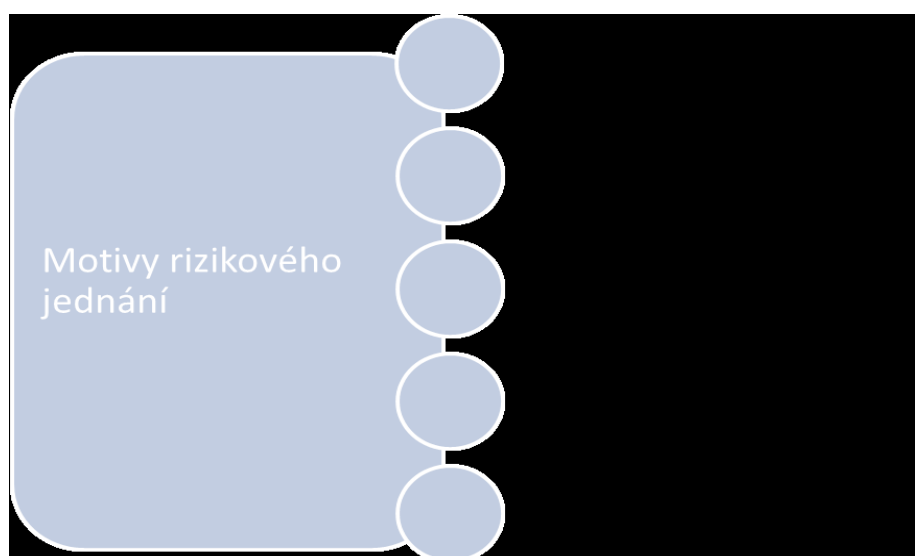
Kategorie pojmenovaná jako „**pozornost druhých**“ je další uváděnou oblastí. Byla často propojena s kategorií „alternativa k nudě a vrstevnická skupina“ (ZO5: „*...mám co dělat a aspoň není nuda...Můžu to taky dělat s kámošema. Oni vědí, že to není jednoduchý. Jsem rád, že jsou u toho a vidí to.*“, ZO1: „*Někdy se přidají i další. Oni pak čumí, co dokážu. Ono to není lehký. Je super být v tom dobrý.*“, ZO6: „*Koukají na mě a vidí, že jsem v tom dobřej. O tom to je. Občas jim pak taky řeknu, co je pro to potřeba a že to není lehký. Je znát, že se jim to líbí a baví je to.*“). Aktéři pociťují v průběhu činnosti (ale také po ukončení činnosti) jakýsi obdiv vrstevníků. Ten je spojený s uznáním toho, co dokázali. Vrstevníci také projevují zájem o aktéra. Aktér je tak středem pozornosti s činností, ve které sám sebe považuje za dobrého, úspěšného.

Další oblastí, proč aktéři vykonávají rizikovou činnost je jejich „**touha překonat překážky**“. Jedná se o potřebu samotných aktérů něco zvládnout a na základě toho si potvrdit, že jsou v něčem dostatečně dobří. (ZO3: „*Dřív jsem se dost bál a vůbec jsem si netroufnul na některý borce. Ted' už si troufám i na starší a namakanější borce. Už i ti se mě bojí. Mám radost, že ze mě mají strach. To jsem chtěl. Ted' už si netroufnou.*“, ZO6: „*Ted' už*

skáču, něco, co jsem předtím vůbec nedával...Chtěl bych to dotáhnout i dál...Jeden borec ze Zlína skáče jeden trik, co ještě nedávám. To bych se chtěl naučit.“). Oblast se tak týká „zlepšování“ vlastního výkonu v rizikové činnosti. Aktéři mají svá měřítka, co je v oblasti rizikového chování zlepšením a co nikoli. Zlepšením tak myslí zvýšení, případně zintenzivněním aktivity v dané oblasti.

I v této oblasti se vynořila kategorie „**příjemnost prožitku**“. Analýza však nepřinesla nová zjištění, než ta, která byla zachycena v rámci kategorie „**oblast silných pozitivních prožitků**“.

Obrázek č. 3: Kategorie motivy rizikového jednání

Třetí část rozhovoru se zabývala konkrétním prožíváním při vykonávání rizikové činnosti. Analýzou jsme identifikovali čtyři emocionální stavy (**vzrušení či napětí, strach, nenávist**). Všechny byly popisovány jako velmi intenzivní a poměrně krátkodobé. Na základě analýzy také vyplynulo, že jsou vnímány jako velmi příjemné, obohacující, či jako takové, které dávají aktérovi pocit, že dělá něco opravdu významného. Současně byly tyto pocity velmi obtížně oddělitelné. Objevují se nikoli samostatně, ale nejčastěji jako soubor více pocitů. Všechny pocity jsou spojené s excitací organismu. U žádné zkoumané osoby nebyly popisovány pocity spojené s uvolněním, ale právě s nabužením.

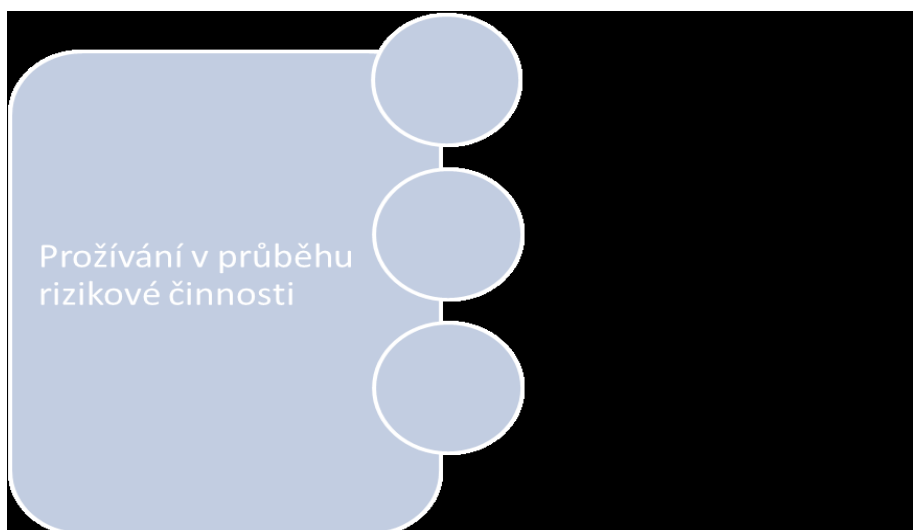
První oblast byla popsána jako „**vzrušení či napětí**“. (ZO6: „*Nikdy nevím, jak to dopadne. Je to takový vzrušující. Prostě to čekání... Někdy cítím, že se celej třepu, ale to mě právě pomáhá.*“, ZO2: „*Když víš, že všechno nezávisí jenom na tobě, tak se cítíš super. Je to*

jako když se na něco těším, nemůžu dospat a pak najednou jedu. I teď když o tom mluvím, tak je to takový silný.“ ZO4: „Je to takový dobrodružný, nevím, jak to dopadne a to je na tom bezva. Je to těžko popsatelný.“). Aktéři rizikové činnosti popisují, tento prožitek v souvislosti s nejistotou výsledku. Díky ní se dostávají vzrušující pocity, které je pro některé aktéry velmi náročné popsat. Aktéři tyto pocity prožívají nejen přímo při dané činnosti, ale také po ukončení této činnosti např. když si na to vzpomenou, když o ní hovoří apod.

Další oblastí je oblast pocitů „**strachu**“. Tato oblast se však ve všech výpovědích objevovala pouze s první oblastí. Z tohoto důvodu ji zde popisujeme jako propojenou „**vzrušení či napětí a strach**“. Vzhledem k tomu, že vždy byly tyto dva pocity popisovány prakticky s identickými projevy, popisujeme je společně i zde. (ZO7: *„Někdy se u toho bojím, co se stane. Nikdy nevíš, jak to dopadne. Ale ten strach to je právě takový, že nevíš, co přijde. Prostě jsem takovej vybudenej, silnej a čekám, co se stane.“*, ZO8: *„Je to napínavý, když nevíš, jak to dopadne. Sice se u toho taky bojím, hlavně těch dopadů – jako abych nešel do diagnostáku, ale i tak je to dobrý. Tím je to právě tak dobrý. Nic jinýho není takový. Prostě je to dost síla.“*, ZO5: *„Cítím se tak, že se bojím, co přijde. Já vím, že se mi může něco stát, vím, že to nemusí dopadnout dobře. Ale ono je to právě takový silný očekávání, co se stane. Je to takový napínavý.“*). V pojetí samotných aktérů tak byly pocity strachu doprovázeny pocity silné excitace a napětí z toho, jakou bude mít daná činnost výsledek, případně dopad na něj.

Poslední oblastí je oblast „**nenávisti**“. Byla popisována pouze jednou zkoumanou osobou. Jednalo se o souvislost rizikového jednání (ubližení na zdraví) zaměřené proti romské minoritě, kterou dotyčná zkoumaná osoba nesnášela. (ZO3: *„Prostě ty cigány nesnáším, jsou to hajzlové. Vždycky, když se pak bijeme, tak vím, jak moc je nesnáším. To mě prostě žene. Někomu bílému bych to neudělal. Občas se samozřejmě popereme i s bílýmá klukama, ale to je jiný. Když se biju s cigánem, dám do toho všechno. Prostě je nesnáším.“*). Tento prožitek byl i v průběhu rozhovoru doprovázen velmi silným hlasem a vysokým tempem řeči. Opět bylo znát, že zkoumaná osoba prožívá nenávist i v situaci, kdy o daném prožitku hovoří.

Obrázek č. 4: Kategorie prožívání v průběhu rizikové činnosti

Při pokusu zjistit, zda je pro aktéry představitelné prožít něco podobného i v jiných oblastech (při jiných činnostech), byly rozpoznány oblasti – „**neopakovatelnosti tohoto prožitku a opakovatelnosti prožitku v rámci jiné rizikové činnosti**“. Zkoumané osoby sdělovaly, že obdobné prožitky není možné zažít při jiné činnosti, případně, že je možné prožít něco podobného při jiné „rizikové“ činnosti (ZO1: „*Tohle nezažiješ u ničeho jinýho.*“, ZO2: „*Je to něco, co je jedinečný a jinak to nemůžeš zažít.*“, ZO3: „*To se ani nedá popsát, jak je to intenzivní. Je to něco super, a jinde to neprožiješ, leda třeba el paso.*“, ZO4: „*Nedá se to jinak opakovat.*“, ZO5: „*Jinde to nezažiješ, ani když koukáš na film, jdeš do kina, nebo hraješ na PSPěčku.*“, ZO6: „*Nedokážu si představit, jak tohle zažít jinde.*“, ZO7: „*Nikdy jsem nic podobnýho nezažil. Já vím, že to asi nepochopíš, ale je to strašně intenzivní.*“, ZO8: „*Jinak to nezažiješ.*“). Všechny zkoumané osoby tak popisovaly jedinečnost tohoto prožitku. Obdobné pocity si nedokáží představit, nebo nikdy nic podobného nezažili. Hovoří o unikátnosti prožitků, které v souvislosti s rizikovou aktivitou mají.

5.7 Diskuse

Z našich výsledků považujeme za zajímavé to, že adolescenti uváděli, že riziko pramení z fyzické újmy. Toto riziko vnímali pouze z krátkodobé perspektivy jako nemožnost pokračovat v rizikové aktivitě. Skutečnost, že si adolescenti uvědomují, že provozovaná aktivita může přinést nějakou fyzickou újmu, kterou však vnímají pouze z krátkodobé perspektivy, může souviset s věkem. V tomto vývojovém období adolescenti nepřemýšlejí v dlouhodobější perspektivě, ale je pro ně naopak důležitější perspektiva krátkodobá.

K obdobným závěrům došli také *Schrader, Wann (1999)*, kteří se ve svém výzkumu zabývali souvislostí rizikového chování a oblasti strachu ze sebepoškození (resp. smrti). Z jejich výsledků je patrné, že tyto oblasti spolu statisticky významně nesouvisí. Autoři se domnívali, že to může být způsobeno právě nízkým věkem, případně také vlivem víry zkoumané skupiny. Domníváme se, že důvodem, proč adolescenti vnímají riziko pouze z krátkodobé perspektivy, může být také jejich poměrně vysoké sebehodnocení pramenící ze srovnání sebe sama s ostatními vrstevníky. Rizikové aktivity jsou často pojímány jako prestižnější aktivity určené pouze pro malou část adolescentů. Tato část mladých lidí se může domnívat, že pouze oni činnost zvládnou. Pokud se při ní jakkoli zraní, nebude toto zranění dlouhodobé vzhledem k jejich představě vlastních vysokých schopností. Adolescenti nejsou ve stádiu, kdy by se zabývali dlouhodobou perspektivou věcí, ale zaměřují se na současnost, případně velmi blízkou budoucnost. Tato menší orientace na dlouhodobou budoucnost se může projevit také v dalších oblastech, kterými mohou být např. vztahy (přátelské, partnerské), představa o pracovní oblasti, hospodaření s finančními prostředky apod.

Dalším výsledkem analýzy je, že zapojení se do rizikové činnosti je vrstevníky hodnoceno pozitivně, respektive s obdivem k aktérovi. Riziková činnost, která je vrstevnickou skupinou považována za obtížnou, jí také bude výrazně lépe hodnocena oproti ostatním činnostem. Toto zjištění by znamenalo, že rizikové činnosti jsou v rámci této vrstevnické skupiny poměrně populární a uznávané. Provozování těchto činností umožňuje aktérům získat obdiv vrstevnické skupiny a zvýšit svůj status. Otázkou však zůstává, zda a případně jaké jsou další vysoce hodnocené oblasti. Naše zjištění je v souladu s výzkumem *Gardnera, Steinberga, (2005)*. Ti poukazují na formující vliv vrstevnické skupiny při rozvoji rizikového chování. Popisují skutečnost, že zapojení se do rizikové činnosti je považováno (u skupiny adolescentů) v řadě případů za populární.

Při definování rizika byla popsána kategorie zaměřenosti na činnost a nikoli na výsledek spojená s příjemností prožívání. To by mohlo souviset s oblastí zaměření se na činnost a zaměření se na vztahy²⁸. Z detailního zkoumání výsledků výzkumu je patrné, že zkoumané osoby popsaly důležitost procesu a nikoli výsledku (což by napovídalo o zaměření se na činnost). Dále byla jimi uváděna nezbytnost přítomnosti důležitých vrstevníků (zaměření se na vztahy). Výzkum tak poukázal na souběžnou důležitost obou těchto oblastí. *Hoyle (2000)* dospěl ve svém výzkumu k závěru, že specifický typ rizikového chování se pojí vždy s jedním z konstruktů – buď se zaměřením se na činnost (agency), nebo se zaměřením se

²⁸ Koncept agency x communion.

na vztahy (communion). Jako příklad uvádí užívání návykových látek, které se pojí s konceptem „communion“. Oproti tomu delikventní chování podle něj souvisí s konceptem „agency“. Citovaný autor dále také uvádí, že koncept je unidimenzionální a že je možné, aby byly zastoupeny oba póly. V našem výzkumu popisovaly zkoumané osoby výrazně zaměření se na oblast vztahů (communion) i přesto, že popisovaly rizikové chování (delikvenci). Tato zjištění by tak byla v kontrastu s výzkumem posledně citovaného autora. Domníváme se, že specifická vývojového období (adolescence) v oblasti potřeby budování kontaktu s vrstevnickou skupinou je znakem, který mohl spojení delikventního chování a konceptu „agency“ oslabit. Již výše jsme popisovali možný vliv vrstevnické skupiny, který je velmi silný. *Warr (2002)* ve své studii dokonce uvažuje o kauzalitě rozvoje rizikového chování díky působení vrstevnické skupiny. Skupina by ale, dle citovaného autora, měla být sama tou, která se zapojuje do rizikových činností. Výsledky naší studie tak mohou napovídat o tom, že zkoumané osoby jsou v úzkém kontaktu s vrstevnickou skupinou, která se sama zapojuje do rizikové činnosti. Naopak kontakt zkoumané osoby s vrstevnickou skupinou, která se do těchto činností nezapojuje, by mohl být výrazně nižší. Obdobně prezentují výsledky svého výzkumu také *Kreager, Rulison, Moody (2011)*. Citovaní autoři uvádějí, že skupina, ve které jsou přítomné prvky rizikového chování má výrazný formující prvek. Jinými slovy skupina, v níž se její členové chovají rizikově, intenzivněji ovlivňuje jedince, oproti skupině, ve které se členové rizikově nechovají.

Další výsledky se týkají motivů provozování rizikových činností. Z výsledků vyplývá, že zkoumané osoby často považují rizikovou činnost jako jedinou, ve které jsou dobří. Otázkou zůstává, zda lze na základě této jedné oblasti uvažovat o vyšší, nebo naopak nižší míře sebehodnocení. Pokud bychom toto odhalili, mohli bychom výsledky porovnat s výsledky, které popisují silnou pozitivní korelaci rizikového chování a vysokého sebehodnocení u adolescentů (*Lasko et al., 1996; Field et al., 1995*). Potřeba být v něčem dobrý, může mít z našeho pohledu ještě hlubší motiv. Můžeme uvažovat o motivech týkající se potřeby potvrzení vlastní hodnoty a potřeby někam patřit. Pokud by tito adolescenti měli pocit, že je významní druzí akceptují, nebyla by dle našeho názoru potřeba dělat rizikové činnosti tak vysoká. Domníváme se také, že potřeba přijetí může dále souviset s nestabilitou vlastního sebehodnocení. Zkoumané osoby projevují potřebu mít jistotu alespoň v nějaké oblasti (např. mít jistotu, že mě např. vrstevnická skupina akceptuje). Pokud se tento pocit dostavuje nepravidelně, může to mít vliv na nestálost vnímání sebe sama ve srovnání s druhými (sebehodnocení). Obdobně popisují souvislost mezi nestabilním sebehodnocením a

rizikovým chováním např. *Boden, Fergusson, Horwood (2007)*. Z dalších zjištění vyplývá, že kategorii pojmenovanou jako „snaha být v něčem dobrý“ bychom mohli dále zkoumat z pohledu konceptu „vědomí vlastní účinnosti“, tedy subjektivního pocitu, že situaci, do které jsem se dostal, dokážu zvládnout. Dle *Koochera (1971)* totiž souvisí vysoké vědomí vlastní účinnosti s vykonáváním rizikových sportovních aktivit.

Mezi hlavní omezení studie považujeme design sběru dat. Zvolený individuální polostrukturovaný rozhovor, byl pro některé zkoumané osoby náročný vzhledem k pocitu nutnosti větší otevřenosti vůči výzkumníkům. Současně tento design byl náročný pro adolescenty v tom, že každý z nich měl sám vymýšlet reakce na otázky výzkumníka. Vhodnějším designem by mohlo být skupinové interview, které by dávalo prostor pro rozvíjení diskutovaných témat, se kterými druzí přicházejí. Možné omezení studie také vnímám v tom, že si některé zkoumané osoby i přes ujištění myslely, že to, jak budou odpovídat, se může projít v rámci závěrečné zprávy o zapojení klienta do programu. I přesto, že byly všechny zkoumané osoby poučeny a byla jim před započetím studie předložena závěrečná zpráva, byly u některých osob znát obavy, že by zpráva mohla být dodatečně změněna. Tyto okolnosti mohly ovlivnit otevřenost jednotlivých zkoumaných osob v rámci interview. Na druhé straně byla velká výhoda v tom, že se zkoumané osoby a výzkumníci již znali z programu, což naopak usnadňovalo navázání kontaktu.

6 Empirická část – studie 2 – souvislost rizikového chování se sebehodnocením a citovou vazbou k vrstevníkům

6.1 Výzkumná otázka

Naším cílem je zjistit, zda existují rozdíly ve vybraných osobnostních charakteristikách mezi delikventními a nedelikventními adolescenty. Zaměřili jsme se na rozdíly v sebehodnocení, citové vazbě k vrstevníkům a atribučním stylu. Citová vazba k vrstevníkům je operacionalizovaná prostřednictvím tří dimenzí, které obsahuje zvolený nástroj na její měření (viz kapitola použité metody). To nám umožňuje sledovat rozdíly mezi skupinami v těchto třech dimenzích. Současně se také zaměřujeme na prozkoumání vztahů mezi sledovanými oblastmi u obou skupin adolescentů. Zajímá nás také případná přítomnost moderačních vztahů mezi těmito oblastmi. V rámci výzkumné studie si klademe otázku:

Jaké jsou rozdíly mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů v sebehodnocení, v dimenzi důvěry s vrstevníky, v dimenzi komunikace s vrstevníky, v dimenzi odcizení od vrstevníků a v atribučním stylu?

Současně k lepšímu pochopení rozdílů mezi skupinami nás také zajímá moderační vztah mezi sledovanými proměnnými v rámci skupiny delikventních a v rámci skupiny nedelikventních adolescentů.

6.2 Výzkumné hypotézy a jejich zdůvodnění

H1: Delikventní adolescenti mají nižší sebehodnocení než adolescenti nedelikventní adolescenti.

To je v souladu s řadou studií, které jsou uvedeny v kapitole věnující se nízkému sebehodnocení. *Donnellan et al. (2005)* popsali signifikantní souvislost nízkého sebehodnocení a delikventního chování. Této souvislosti bylo dosaženo skrze triangulaci dat. Ta byla získaná nejen od samotných zkoumaných osob, ale také od učitelů a rodičů těchto adolescentů. Souvislost byla navíc ověřená bez ohledu na věk či národnost zkoumaných osob. Tato zjištění jsou v souladu s našimi zkušenostmi z kontaktu s těmito adolescenty. I přes to, že se delikventní adolescenti v řadě situací prezentují jako ti s vysokým sebehodnocením, při intenzivnějším kontaktu s nimi tomu je naopak. Tyto projevy jsou především součástí jejich sebeprezentační strategie a nikoli reálné pocíťování vlastní hodnoty. Delikventní adolescenti si v řadě oblastí ve srovnání s ostatními nevěří. Problémové chování může být jednou z mála oblastí, ve

kteří dokáží být „úspěšní“, což jim může pomoci dosáhnout ve srovnání s druhými lepších výsledků. Domníváme se, že tento mechanismus zapojení se do problémových činností ve snaze zvýšit si své sebehodnocení je u této skupiny velmi častý. I přesto, že některé výzkumy (např. *Bushman et al. 2009; Taylor, Davis-Kean, Malanchuk, 2007* a další) popisují souvislost delikvence a vysokého sebehodnocení, domníváme se, že tyto závěry nebudou v rámci našeho výzkumu replikovány.

H2: Delikventní adolescenti důvěřují svým vrstevníkům více, než nedelikventní adolescenti.

Skupina delikventů tak dle našeho názoru bude své vrstevnické skupině více důvěřovat. Velmi často je kriminalita v období adolescence páchána ve skupině. Souvztažnost se skupinou a pocíťovaná velká důvěra tak může být způsobena tím, že adolescenti spolu prožili intenzivní, až adrenalinové okamžiky (v průběhu páchání trestného činu). Současně je pro adolescenty důležité, aby měli pocit, že se mohou na svého vrstevníka spolehnout v situacích, kdy by se stal nějaký problém. Vztah mezi vrstevnickou skupinou a rizikovým chováním popisuje také *Warr (2002)*, který uvádí, že vliv vrstevnické skupiny je tak velký, že může způsobovat rozvoj rizikového chování. Obdobně popisuje vliv vrstevnické skupiny také *Haynie (2002)*. Citovaná autorka uvádí, že delikvence u adolescentů je velmi často založená na vlivu vrstevnické skupiny. V této souvislosti hovoří autorka o síti vrstevnických vztahů, které ovlivňují zapojení se do delikventní činnosti. Současně autorka také popisuje velký vliv důvěry jedince vůči této skupině.

H3: Oblast komunikace s vrstevníky dosahuje u skupiny delikventních adolescentů signifikantně nižších hodnot oproti skupině nedelikventních adolescentů.

Z našich zkušeností vyplývá, že úroveň komunikace v rámci vrstevnické skupiny delikventních adolescentů je velmi nízká. Nejčastěji probíhá komunikace v této skupině ve snaze stylizovat se do určité role. Sami delikventní adolescenti nepovažují vrstevnickou skupinu za prostor pro sdílení důležitých věcí. Výše prezentovaný předpoklad je také v souladu s výsledky výzkumu provedeným *Kreagerem, Rulisonem a Moodym (2011)*. Autoři popisují, že skupina delikventních adolescentů má poměrně velkou vnitřní nestabilitu. Ta je založená mimo jiné také na tom, že členové této skupiny spolu nesdílí své myšlenky a prožívání a nehovoří otevřeně. Následně může docházet k tomu, že v důsledku nižší koheze ve skupině delikventních adolescentů nebude komunikace natolik funkční, jako ve skupině nedelikventních adolescentů.

H4: Delikventní adolescenti pociťují ve srovnání s nedelikventními adolescenty nižší odcizení od vrstevníků.

Ve skupině delikventních adolescentů předpokládáme dosažení vyšších hodnot v oblasti důvěry vůči vrstevnické skupině a tím pádem také nižších hodnot odcizení od ní. I přes výsledky rozsáhlé studie provedené *Kreagerem, Rulisonem a Moodym (2011)*, ve kterých autoři popisují vnitřní nestabilitu skupiny delikventních adolescentů, se domníváme, že pociťované odcizení od skupiny bude nižší, než u skupiny nedelikventů. To je dle našeho názoru způsobené tím, že delikventní adolescenti považují svou vrstevnickou skupinu za velmi důležitou. Současně tato skupina realizuje v řadě případů trestnou činnost ve skupině. Vrstevnická skupina je jedinci velmi blízko vzhledem k tomu, že ho zná z těchto rizikových aktivit.

H5: Delikventní adolescenti jsou více externalisté, než nedelikventní adolescenti.

Na základě zkušeností s touto skupinou je patrné, že řadu situací vnímají jako ty, které nemohou ovlivnit, případně změnit. V takových situacích figurují sice jako aktéři, ale ve smyslu ovlivnění důsledků velmi pasivní. Domníváme se také, že atribuční styl může souviset s nízkou motivací těchto osob. Delikventní adolescenti mají z naší zkušenosti v řadě případů velmi nízkou motivaci k tomu, aby cokoli dělali. Projevují se jako ti, kteří jsou do činností vtaženi a nejsou schopni sami ovlivnit dění kolem sebe. Ze zkušeností víme, že v řadě případů tito jedince nepociťují odpovědnost za činy, které způsobili. Za to, že spáchali nějaký trestný čin, mohou nejčastěji vrstevníci a nikoli oni sami. Proto formulujeme hypotézu tímto způsobem.

6.3 Sběr dat

Data jsme získali od dvou klíčových skupin – a to delikventních a nedelikventních adolescentů přibližně stejného věku, stejného města, navštěvujících podobné typ škol. První část zkoumaných osob (delikventní adolescenti) byla vybrána z řad účastníků probačního programu realizovaného jednou z brněnských neziskových organizací. Jednalo se o osoby, které se do programu dostaly na základě doporučení, případně nařízení soudem. Z oslovených osob byl vytvořen zkoumaný soubor na základě dobrovolnosti. Současně je možné nalézt v tomto způsobu výběru prvky kritériálního výběru. Jednalo se o výběr osob, které spáchali nějaký trestný čin a současně to byli prvopachatelé. Sběr dat probíhal v prostorách neziskové organizace v období od roku 2010 do 2012. Vyplnění dotazníku probíhalo při individuálním setkání po ukončení spolupráce v rámci probačního programu. Vyplnění

dotazníku bylo pro zkoumané osoby dobrovolnou aktivitou, která nebyla započítána do jejich povinností v souvislosti s probačním programem.

Druhá část zkoumaných osob byla získána na brněnském středním odborném učilišti a střední odborné škole na konci školního roku 2012. Celkem bylo osloveno pět tříd. Konkrétní škola byla vybrána tak, aby zkoumaný soubor byl co nejvíce podobný zkoumanému souboru delikventů (a lišil se tak ideálně jen v oblasti – spáchaný trestný čin versus nespáchaný trestný čin). Jednalo se také o školu, kterou navštěvoval nejvyšší počet delikventních adolescentů první části našeho výzkumného vzorku. Z oslovených osob v rámci pěti tříd školy byl vytvořen zkoumaný soubor také na základě dobrovolnosti. Výzkumu se zúčastnili pouze ti adolescenti, kteří se ho účastnit chtěli. Sběr dat proběhl v třídnických hodinách, tedy v době, kdy výuka již neprobíhala.

Všechny zkoumané osoby podaly informovaný souhlas se zařazením do výzkumu a anonymní prezentací výsledků. Při individuální i skupinové administraci byla podána totožná instrukce k vyplnění dotazníků a byl poskytnut stejný čas pro jejich vyplnění. Po celou dobu sběru dat byl výzkumník přítomen pro případné otázky respondentů.

6.4 Zkoumaný soubor

Dotazník vyplnilo celkem 207 zkoumaných osob. Do analýz nebyly zařazeny osoby, které na všechny výroky odpověděly nejvyššími, nebo nejnižšími hodnotami (celkem 8) nebo odevzdaly neúplný dotazník (celkem 1).

Výsledný zkoumaný soubor tvořilo 198 osob, z toho 175 mužů (88,4%) a 23 žen (11,6%). Poměr delikventních a nedelikventních adolescentů v souboru byl vyrovnaný - 103 nedelikventních adolescentů a 95 delikventních adolescentů. Podrobné informace o zkoumaném souboru jsou ve výsledkové části (kapitola 6.7.1).

6.5 Použité metody

Všechny sledované proměnné jsme měřili dotazníkovými metodami. V úvodní části dotazníkové baterie vyplňovali respondenti ve hlavičce položky zjišťující jejich věk, pohlaví, navštěvovanou školu, informaci o tom, s kým aktuálně žijí a informaci o tom zda, a jaký trestný čin spáchali.

6.5.1 Rosenbergova škála sebehodnocení

Pro zjištění sebehodnocení jsme použili Rosenbergovu škálu sebehodnocení, jak ji předkládají *Blatný a Osecká (1994)*. Škála měří celkovou úroveň vztahu k sobě samému.

Jedná se o posuzování jak nezávisle na ostatních, tak o posuzování na základě srovnání s ostatními. Škála byla původně používána na zkoumání adolescentů, později se začala používat v jiných věkových kategoriích. Je navržena (a používána) jako jednodimenzionální. Tento názor však revidoval *Stolin (1987, dle Blatný, Osecká, 1994)*, který tvrdí, že škála je dvoufaktorová. Citovaný autor tvrdí, že škálu tvoří složky: sebeúcta a sebesnižování.

Škála v originálu obsahuje celkem 10 položek, přičemž sedm z nich je formulováno s pozitivní valencí a tři s negativní. Výroky jsou hodnoceny na čtyřbodové škále: vůbec nesouhlasím, spíše nesouhlasím, spíše souhlasím, zcela souhlasím. V našem výzkumu používáme všech 10 položek, v českém překladu je 6 z nich s kladnou formulací, 4 se zápornou (nutnost re kódovat položky č. 2, 5, 6, 8). Hodnocení na škále je i v české verzi čtyřbodové.

6.5.2 IPPA – Dotazník pro měření citové vazby k vrstevníkům

Pro zjištění míry citové vazby k vrstevníkům jsme použili metodu IPPA (*Inventory of parent and peer attachment*) autorů *Greenberga a Armsdena (1987)*. Stejná škála je určena při obměně formulací položek pro posuzování vazby k rodičům i k vrstevníkům. Využili jsme jen posuzování vazby k vrstevníkům. Pracovali jsme s českým překladem, který byl využit v rámci studie ELSPAC²⁹ (*Širůček, Lacinová, 2008*). Škála je tvořena 25 položkami rozdělenými do tří dimenzí – důvěra, komunikace, odcizení. Zkoumané osoby hodnotí výroky na pěti stupňové škále (nikdy, zřídka, někdy, často, vždy). Dvě položky jsou reverzní (položky č. 5, 9).

6.5.3 Dotazník pro zjišťování atribučního stylu (ASQ)

Pro zjištění atribučního stylu jsme využili položky z dotazníku ASQ (*Attributional Style Questionnaire*). Dříve byl využíván také pro výzkum naučené bezmocnosti (*Peterson, Seligman, 1984*). Dotazník obsahuje různé životní situace – pozitivní a negativní. Zkoumané osoby přiřazují těmto situacím příčinu, tedy, zda situaci mohou sami ovlivnit, či nikoli. Současně je sledována stálost v čase, tedy to, zda se při opakované situaci nemění příčina. Užití pozitivních i negativních životních situací může navíc vypovědět o atribuci úspěchu a neúspěchu. Počet výroků je možné přizpůsobit dle schopností zkoumaných osob (*Balcarová, Tyrlik, 1996*).

²⁹ European longitudinal study of pregnancy and childhood

Pracovali jsme s 8 položkami. V šesti případech se jednalo o výrok s pozitivní životní situací, dva výroky se zaměřovaly na negativní životní situace (položka č. 5, 6). Zkoumané osoby na šestistupňové škále hodnotily, do jaké míry jsou schopné možnou životní událost ovlivnit (jsem schopen (a) ovlivnit – nejsem schopen (a) ovlivnit). Vyšší skóre v této oblasti znamená, že jedinec má tendenci atribuovat externě, naopak nižší skóre svědčí o sklonu důvěřovat vlastním schopnostem ovlivnit možné životní situace.

6.6 Analýza dat

Data jsme analyzovali programem SPSS 20. Nejprve byly rekódovány příslušné položky. Pro potřeby komparačních analýz byly vypočteny průměrné skóre v dimenzích – důvěra, komunikace a odcizení, vzhledem k tomu, že tyto dimenze v rámci zjišťování míry citové vazby byly syčené nestejným počtem položek.

K přesnějšímu popisu zkoumaného souboru jsme užili deskriptivní statistiku. Pro zjištění vnitřní konzistence užitých dotazníků ve zkoumaném souboru jsme použili měření reliability pomocí koeficientu Cronbachova alfa. Následně jsme zjišťovali normalitu rozložení sledovaných proměnných ve skupinách delikventních a nedelikventních adolescentů. Testování normality jsme prováděli zvlášť ve skupině delikventů i nedelikventů pomocí Kolmogorova – Smirnova testu.

Pro zjištění rozdílu ve sledovaných proměnných mezi skupinami jsme používali neparametrický test Mann – Whitney U pro nezávislé výběry, vzhledem k nedosažení normálního rozložení sledovaných proměnných ve výzkumných souborech. Pro doplnění informace o velikosti rozdílů mezi rozptyly je uvezeno také Cohenovo d a jeho velikost účinku - r (effect size) dopočítáno online kalkulačkou.

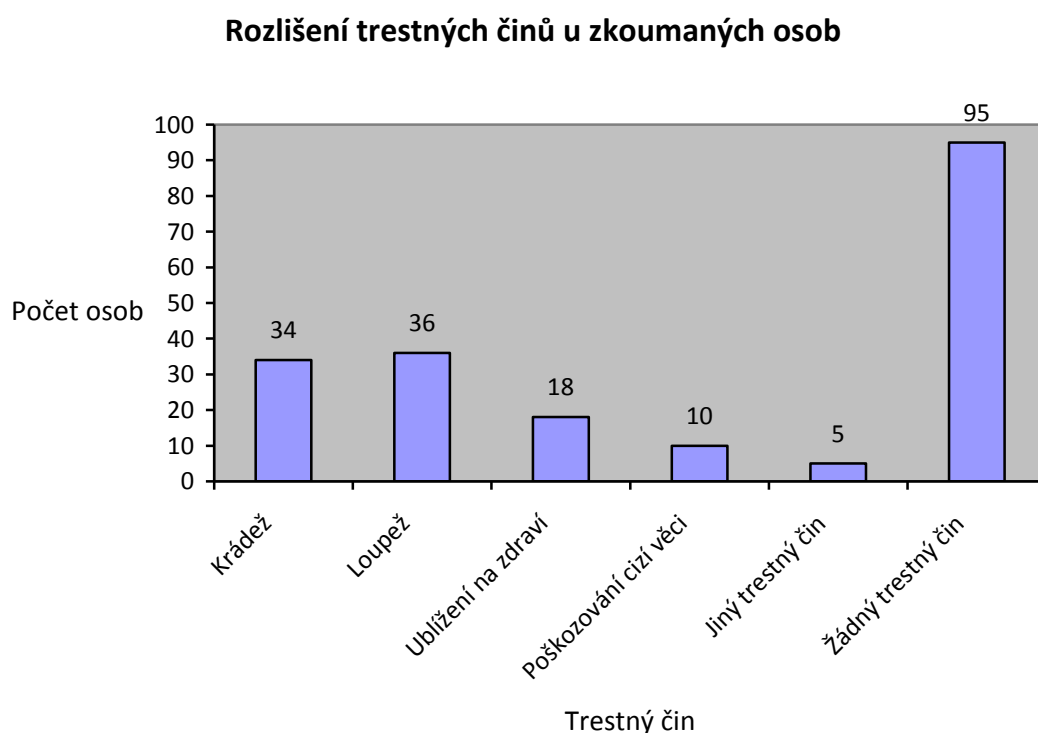
Pro zjištění těsnosti vztahu mezi jednotlivými měřenými oblastmi (sebehodnocení, míra citové vazby k vrstevníkům, atribuční styl) jsme použili korelační analýzu. Vzhledem k tomu, že nebylo dosaženo normálního rozložení proměnných ve sledovaných podsouborech, použili jsme „Spearmanův rho“ koeficient. Korelační analýza je současně důležitá pro následné zjištění moderačních vztahů mezi proměnnými. Následně jsme zjišťovali, zda vztah mezi dvěma proměnnými závisí na třetí proměnné (moderační vztahy mezi zkoumanými oblastmi u skupiny delikventních a nedelikventních adolescentů). Podrobný popis testování moderačních efektů je popsán v kapitole 6.7.7.

6.7 Výsledky

6.7.1 Charakteristika výzkumného vzorku

Zkoumaný soubor tvořilo 198 adolescentů z toho 175 mužů (88,4%) a 23 žen (11,6%). Do skupiny delikventních adolescentů bylo zařazeno 103 z nich (87 mužů, 16 žen) a do skupiny nedelikventních adolescentů zbývajících 95 (88 mužů, 7 žen). Podíl žen ve skupině delikventních adolescentů koresponduje s jejich zastoupením v Jihomoravském kraji (údaje PMS ČR³⁰). Z grafu č. 1 je patrné rozložení respondentů podle spáchaných trestných činů.

Graf č. 1 Rozložení trestných činů u zkoumaných osob

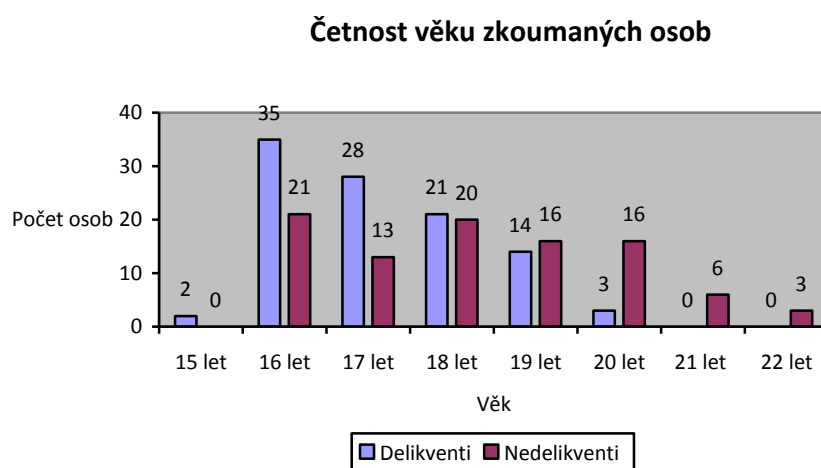

U skupiny delikventů (všechny trestné činy) se vždy jednalo o prvopachatele, proto je počet trestných činů roven počtu osob.

Věk zkoumaných osob se pohyboval v rozmezí od 15 do 22 let. Průměrný věk ve skupině delikventů byl 17,18 let, SD=1,186 a ve skupině „nedelikventů“ 18,24 let, SD=1,706. Graf č. 2 podává informaci o četnosti věku u obou skupin.

³⁰ Probační a mediační služba České republiky

Graf č. 2 Četnost věku zkoumaných osob

Další informace o zkoumaném souboru poskytují tabulky č. 3, 4, 5, 6, 7, 8. Z nich je patrný rozdíl mezi skupinami delikventních adolescentů a nedelikventních adolescentů v oblastech studia (tabulka č. 7 a č. 8), toho, s kým zkoumané osoby žijí (tabulka č. 3 a č. 4) a také toho, v jakém svazku jsou jejich rodiče (tabulka č. 5 a č. 6).

Srovnáním tabulek č. 3 a 4 můžeme zjistit, že delikventní adolescenti žijí nejčastěji s matkou (66% případů). Naopak nedelikventní adolescenti žijí nejčastěji s někým jiným, než s rodičem/rodiči (44,1% případů). Obvykle žijí sami, s přítelem/přítealkyní nebo s prarodiči. Ve skupině delikventních adolescentů žije s oběma rodiči (26,2%). Ve skupině nedelikventních adolescentů 20%.

Tabulka č. 3 S kým žijí zkoumané osoby - delikventi

	Počet respondentů	Procent
S rodiči	27	26,2
Jen s matkou	68	66,0
Jen s otcem	4	3,9
S někým jiným	4	3,9
Σ	103	100,0

Tabulka č. 4 S kým žijí zkoumané osoby - nedelikventi

	Počet respondentů	Procent
S rodiči	19	20,0
Jen s matkou	37	38,9
S někým jiným	39	41,1
Σ	95	100,0

Zaměříme-li se na zjištění rozdílů v oblasti svazku rodičů mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů (tabulky č. 5 a č. 6) zjistíme, že ve skupině „delikventů“ je 71 rodičů (necelých 69% případů) rozvedených. Naopak ve skupině „nedelikventů“ je 43 rodičů (45,3% případů) rozvedených. Výrazné rozdíly jsou patrné také v počtu rodičů, kteří jsou sezdání. Ve skupině delikventních adolescentů se jedná o 20 rodin, což je necelých 20%. Naopak ve skupině „nedelikventů“ je tento počet výrazně vyšší. Sezdanych rodin je 46, což představuje přibližně 48% případů.

Tabulka č. 5 V jakém svazku jsou rodiče? - delikventi

	Počet respondentů	Procent
Sezdání	20	19,4
Rozvedení	71	68,9
Nesezdání (společná domácnost)	12	11,7
Σ	103	100,0

Tabulka č. 6 V jakém svazku jsou rodiče? - nedelikventi

	Počet respondentů	Procent
Sezdání	46	48,4
Rozvedení	43	45,3
Nesezdání (společná domácnost)	6	6,3
Σ	95	100,0

Z tabulky č. 7 zjistíme rozdíly mezi skupinami („delikventi“ versus „nedelikventi“) v oblasti studia. Ve skupině delikventních adolescentů studuje střední odborné učiliště 72 zkoumaných osob (necelých 70% případů). Ve skupině „nedelikventů“ je tento počet o něco nižší, tedy 58 zkoumaných osob (přibližně 61% případů). Střední odbornou školu studuje 15 „delikventů“ (14,6% případů) a 37 „nedelikventů“ (38,9% případů). Skupina „delikventů“ je specifická ještě tím, že 16 zkoumaných osob (15,5% případů) nestuduje žádnou školu, ani nepracuje. Výběr výzkumného souboru „nedelikventů“, jsme se snažili zajistit tak, aby v oblasti studia byl co nejvíce podobný skupině „delikventů“. To vzhledem k tomu, že pokud bychom zkoumaný soubor „nedelikventů“ zajistili např. na gymnáziu, dosahovaly by výsledky, dle našeho názoru, výrazně jiných hodnot.

Tabulka č. 7 Studium zkoumaných osob

	Delikventi (počet)	Procent	Nedelikventi (počet)	Procent
SOU	72	69,9	58	61,1
SOŠ	15	14,6	37	38,9
Nestudují	16	15,5	0	0
Σ	103	100,0	95	100,0

6.7.2 Vnitřní konzistence nástrojů měření (reliabilita škál)

Pro ověření vnitřní konzistence jednotlivých škál užitých k měření zkoumaných oblastí byla provedena analýza reliability. V následující tabulce (tabulka č. 8) jsou uvedeny výsledky této statistiky.

Tabulka č. 8 Dosažené reliability použitých škál

Zkoumané oblasti	Cronbachova alfa
Sebehodnocení	0,926
Atribuční styl	0,828
IPPA – důvěra	0,908
IPPA – komunikace	0,905
IPPA – odcizení	0,863

Hodnoty reliability dosahují ve všech oblastech velmi vysokých hodnot. Nejvyšší hodnota byla dosažena u Rosenbergovy škály sebehodnocení ($\alpha=0,926$). Tato škála byla sycena celkem 10 položkami. Atribuční styl dosáhl reliability ($\alpha=0,828$) a to i přes fakt, že se jednalo o výroky, které byly vytvořené pro potřebu tohoto výzkumu. Oblast byla sycena 8 výroky s tím, že dva z nich se týkaly negativní životní zkušenosti. Dimenze důvěry vůči vrstevníkům (v rámci oblasti – míra citové vazby k vrstevníkům) dosáhla ($\alpha=0,908$). Oblast komunikace s vrstevníky dosáhla ($\alpha=0,905$) a oblast odcizení od vrstevníků dosáhla ($\alpha=0,863$).

Na základě zjištěné reliability zkoumaných oblastí v našem výzkumném vzorku můžeme konstatovat, že měřící nástroje jsou spolehlivé pro měření oblastí sebehodnocení, atribučního stylu a dimenzí citové vazby k vrstevníkům.

6.7.3 Deskriptivní statistika

Tabulky č. 9 a 10 nabízí detailnější srovnání zkoumaných proměnných mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů. Skupina delikventních adolescentů dosáhla vyšších průměrných hodnot u oblastí: důvěra, komunikace a atribuční styl. Naopak skupina nedelikventních adolescentů dosáhla vyšších průměrných hodnot u oblastí odcizení a

sebehodnocení. Na základě srovnání rozdílů průměrných hodnot v oblasti atribučního stylu („delikventi“ dosáhli průměrné hodnoty 32,26 a „nedelikventi“ průměrné hodnoty 22,44) můžeme konstatovat, že skupina delikventních adolescentů má tendenci atribuovat externě, na rozdíl od skupiny „nedelikventů“, kteří mají spíše tendenci důvěřovat vlastním schopnostem při ovlivnění možných životních situací. Další rozdíly mezi skupinami „delikventů“ a „nedelikventů“ je možné vidět v níže uvedených tabulkách (tabulky č. 9, 10).

Tabulka č. 9 Popisné charakteristiky sledovaných proměnných - delikventi

	N	M	Medián	SD	Šikmost	Špičatost	Minimum	Maximum
Důvěra	103	3,85	4,11	0,779	-1,983	2,436	1,67	4,56
Komunikace	103	3,83	4,11	0,787	-1,920	2,222	1,67	4,56
Odcizení	103	2,09	1,85	0,754	1,865	2,205	1,29	4,29
Sebehodnocení	103	17,99	17,00	4,098	1,845	3,035	13,00	31,00
Atribuční styl	103	32,26	33,00	6,159	-1,330	1,280	16,00	42,00

Tabulka č. 10 Popisné charakteristiky sledovaných proměnných – nedelikventi

	N	M	Medián	SD	Šikmost	Špičatost	Minimum	Maximum
Důvěra	95	2,36	2,33	0,312	0,512	0,073	1,78	3,33
Komunikace	95	2,43	2,44	0,372	0,019	-0,451	1,67	3,33
Odcizení	95	3,39	3,42	0,417	-0,215	-0,226	2,29	4,43
Sebehodnocení	95	30,61	32,00	4,686	-2,185	4,656	14,00	37,00
Atribuční styl	95	22,44	21,00	6,144	1,627	2,542	14,00	43,00

6.7.4 Normalita rozložení zkoumaných oblastí ve výzkumném vzorku

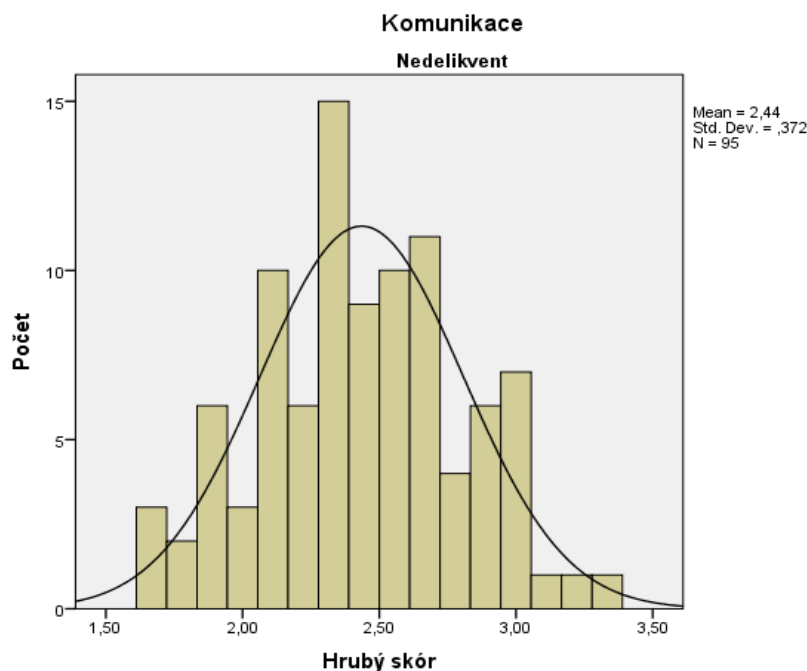
Pro zjištění normálního rozložení sledovaných proměnných jsme použili Kolmogorův – Smirnovův test normality a to zvlášť pro skupinu delikventů a zvlášť pro skupinu nedelikventů.

Tabulka č. 11 Kolmogorov – Smirnov test normality

Zkoumané oblasti		Kolmogorov-Smirnov		
		Statistika	Df	Sig.
Delikvent	Důvěra	,344	103	,000
	Komunikace	,325	103	,000
	Odcizení	,291	103	,000
	Sebehodnocení	,227	103	,000
	Atribuční styl	,166	103	,000
Nedelikvent	Důvěra	,109	95	,008
	Komunikace	,081	95	,136
	Odcizení	,114	95	,004
	Sebehodnocení	,250	95	,000
	Atribuční styl	,190	95	,000

S výjimkou dimenze „komunikace“ u „nedelikventů“ není žádná ze sledovaných dimenzí ve sledovaných populacích rozložena normálně. Tato jediná oblast vykazuje normální rozložení ($p=0,136$). Toto můžeme graficky vidět také v grafu (viz graf č. 3) níže. Na základě těchto výsledků jsme se rozhodli dále pracovat s neparametrickými testy.

Graf č. 3 Rozložení zkoumané oblasti (komunikace s vrstevníky) u skupiny nedelikventů

6.7.5 Komparační analýza zkoumaných oblastí u skupiny delikventních a nedelikventních adolescentů

Pro zjištění rozdílů ve sledovaných proměnných mezi skupinami „delikventů“ a „nedelikventů“ jsme použili Mann – Whitneyho U test. Následující tabulka (tabulka č. 12) uvádí výsledky této analýzy – statisticky významné rozdíly jsou mezi skupinami ve všech zkoumaných oblastech. Pro posouzení věcné významnosti rozdílů jsme vypočítali Cohenovo d a r sílu účinku. Na základě hodnot r bylo možné čtyři zjištěné rozdíly označit za střední a jeden za velký (viz tabulka č. 12).

Tabulka č. 12 Mann – Whitney U test

		N	Průměrné pořadí	Mann – Whitney U test	Wilcox W	Z	Sig.	Cohen d	r
Sebehodnocení	Delikvent	103	57,50	566,50	5922,50	-10,77	,000	-2.869	-.820**
	Nedelikvent	95	145,04						
Atribuční styl	Delikvent	103	131,65	1581,50	6141,50	-8,23	,000	1.594	.623*
	Nedelikvent	95	64,65						
Důvěra	Delikvent	103	135,78	1155,50	5715,50	-9,30	,000	2.511	.782*
	Nedelikvent	95	60,16						
Komunikace	Delikvent	103	135,45	1190,00	5750,00	-9,21	,000	2.274	.751*
	Nedelikvent	95	60,53						
Odcizení	Delikvent	103	63,04	1137,50	6493,50	-9,35	,000	-2.134	-.730*
	Nedelikvent	95	139,03						

* střední síla účinku

**velká síla účinku

Na základě provedených analýz můžeme odpovědět na výzkumné otázky týkající se rozdílů ve zkoumaných oblastech mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů. Potvrdilo se, že existují statisticky významné rozdíly mezi skupinami „delikventů“ a „nedelikventů“. U skupiny „delikventů“ byla dosažena vyšší hodnota u oblastí důvěra, komunikace a u oblasti atribučního stylu – což vypovídá o externím atribučním stylu. Skupina „nedelikventů“ dosáhla vyšších hodnot u oblasti odcizení a sebehodnocení. Tyto rozdíly jsou patrné při zachování 1% hladiny statistické významnosti. Pro znázornění rozdílů mezi skupinami poslouží tabulka č. 13.

Tabulka č. 13 Rozdíly mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů ve zkoumaných oblastech

Delikventní adolescenti	Nedelikventní adolescenti
↓ sebehodnocení	↑ sebehodnocení
↑důvěra k vrstevníkům	↓důvěra k vrstevníkům
↑komunikace s vrstevníky	↓komunikace s vrstevníky
↓odcizení od vrstevníků	↑odcizení od vrstevníků
Atribuce – Externí	Atribuce - Interní

Díky provedeným analýzám můžeme konstatovat, že hypotéza č: 1, 2, 4, 5 se potvrdila (H1: Delikventní adolescenti mají nižší sebehodnocení než adolescenti nedelikventní adolescenti. H2: Delikventní adolescenti důvěřují svým vrstevníkům více, než nedelikventní adolescenti. H4: Delikventní adolescenti pocítují ve srovnání s nedelikventními adolescenty nižší odcizení od vrstevníků. H5: Delikventní adolescenti jsou více externalisté, než nedelikventní adolescenti.). Hypotéza číslo 3 nebyla potvrzena (H3: Oblast komunikace

s vrstevníky dosahuje u skupiny delikventních adolescentů signifikantně nižších hodnot oproti skupině nedelikventních adolescentů.). Bylo naopak zjištěno, že oblast komunikace s vrstevníky dosahuje signifikantně vyšších hodnot u skupiny delikventních adolescentů.

6.7.6 Souvislosti mezi zkoumanými oblastmi ve skupině delikventních adolescentů a skupině nedelikventních adolescentů

Pro zjištění souvislostí mezi zkoumanými oblastmi jsme použili korelační koeficient Spearmanovo rho. Tabulka č. 14 uvádí sílu vztahu mezi zkoumanými oblastmi u skupiny delikventních adolescentů a tabulka č. 15 uvádí totéž, ale u skupiny nedelikventních adolescentů. V obou tabulkách jsou šedě znázorněné signifikantní korelační koeficienty. Z tabulky č. 14 je patrné, že většina oblastí spolu statisticky významně koreluje. Nejvyššího negativního korelačního koeficientu ($\rho = -,441$; $p = ,000$) dosáhly oblasti důvěry a odcizení. V této skupině je tak patrné, že s mírou důvěry vůči vrstevníkům klesá odcizení zkoumaných osob od této vrstevnické skupiny. Negativního korelačního vztahu ($\rho = -,408$; $p = ,000$) dosáhly také oblasti sebehodnocení a komunikace. Je tak prokázána tendence, že s rostoucí mírou sebehodnocení klesá úroveň komunikace s vrstevníky.

Tabulka č. 14 Korelace (Spearmanovo rho) zkoumaných oblastí - delikventi

Spearmanovo rho		Sebehodnocení	Atribuční styl	Důvěra	Komunikace	Odcizení
Sebehodnocení	rho		-,190	-,350	-,408	,351
	p		,054	,000	,000	,000
	N		103	103	103	103
Atribuční styl	rho	-,190		,346	,256	-,341
	p	,054		,000	,009	,001
	N	103		103	103	103
Důvěra	rho	-,350	,346		,259	-,441
	p	,000	,000		,008	,000
	N	103	103		103	103
Komunikace	rho	-,408	,256	,259		-,187
	p	,000	,009	,008		,059
	N	103	103	103		103
Odcizení	rho	,351	-,341	-,441	-,187	
	p	,000	,001	,000	,059	
	N	103	103	103	103	

Tabulka č. 15 Korelace (Spearmanovo rho) zkoumaných oblastí - nedelikventi

Spearmanovo rho		Sebehodnocení	Atribuční styl	Důvěra	Komunikace	Odcizení
Sebehodnocení	rho		-,234	-,037	-,063	,044
	p		,022	,724	,544	,670
	N		95	95	95	95
Atribuční styl	rho	-,234		,106	-,101	-,073
	p	,022		,305	,328	,482
	N	95		95	95	95
Důvěra	rho	-,037	,106		,083	,173
	p	,724	,305		,422	,093
	N	95	95		95	95
Komunikace	rho	-,063	-,101	,083		,083
	p	,544	,328	,422		,426
	N	95	95	95		95
Odcizení	rho	,044	-,073	,173	,083	
	p	,670	,482	,093	,426	
	N	95	95	95	95	

Z tabulky č. 15 je patrné, že u skupiny „nedelikventů“ dosáhly statisticky významného korelačního koeficientu ($\rho = -,234$; $p = ,022$) pouze oblasti sebehodnocení a atribučního stylu. V tomto případě se jedná o negativní korelační vztah. Z výsledků je tak možné usuzovat na tendenci atribuovat interně s rostoucí mírou sebehodnocení. Dalších signifikantních korelačních vztahů nebylo u této skupiny dosaženo.

6.7.7 Moderační efekty

Protože jsme chtěli podrobněji prozkoumat vztahy mezi sledovanými proměnnými (atribuční styl, sebehodnocení a dimenze citové vazby k vrstevníkům), testovali jsme možnou přítomnost moderačního efektu v jejich vztazích. Výzkumný vzorek jsme pro tyto analýzy rozdělili na základě mediánů skóre v atribučním stylu a sebehodnocení (tabulka č. 9 a 10). Vzhledem k tomu, že skupiny „delikventů“ a „nedelikventů“ se v těchto proměnných významně lišily, použili jsme mediány pro každou skupinu zvlášť. Zkoumané osoby s dosaženým skóre rovnajícím se mediánu byly zařazeny do skupiny s nízkým skóre v té které oblasti.

Skupiny „delikventů“ i „nedelikventů“ byly vždy rozděleny podle atribučního stylu. Následně jsme sledovali hodnoty Spearmanova rho ve vztahy mezi sebehodnocením a dimenzemi citové vazby vůči vrstevníkům. Pokud byl zjištěn významný vztah mezi

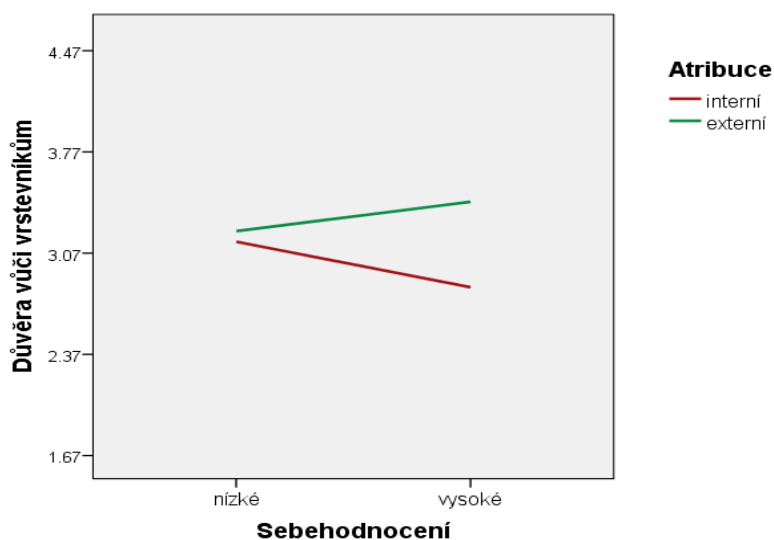
proměnnými v jedné skupině a současně se lišil od vztahu mezi sledovanými proměnnými ve druhé skupině – šlo o moderační efekt. Rozdíly mezi korelacemi byly zjišťovány online kalkulačkou, která je posuzovala za pomoci Fischerovy transformace hodnot korelace na hodnoty Z neopomínající velikosti srovnávaných souborů.

Zjistili jsme moderační efekty pouze ve skupině „delikventů“. Můžeme konstatovat, že atribuční styl moderuje u delikventů vztah sebehodnocení s dimenzemi citové vazby vůči vrstevníkům. Prvním zjištěním bylo, že atribuční styl moderuje vztah mezi sebehodnocením a důvěrou. Tendence atribuovat interně moderuje souvislost mezi sebehodnocením a důvěrou vůči vrstevníkům. Míra důvěry vůči vrstevníkům je v negativním vztahu se sebehodnocením, pokud „delikvent“ atribuuje interně (tabulka č. 16, graf č. 4)

Tabulka č. 16 Moderační efekt sebehodnocení & důvěra (skupina „delikventi“)

atribuční styl		sebehodnocení & důvěra	Z	P
externí	rho	-.137	-2.24	.025
	p	.337		
	N	51		
interní	rho	-.532**	-2.24	.025
	p	.000		
	N	52		

Graf č. 4 Moderační efekt sebehodnocení & důvěra (skupina „delikventi“)

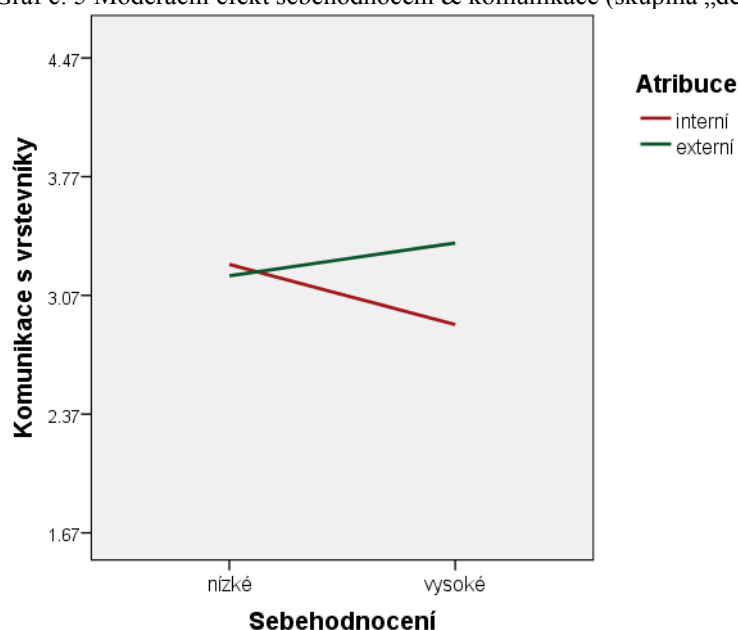
Obdobné výsledky jsme získali při zjišťování moderačního efektu ve vztahu mezi sebehodnocením a komunikací s vrstevníky. I zde se potvrdil signifikantní negativní vztah

mezi sebehodnocením a komunikací s vrstevníky moderován tendencí atribuovat interně (tabulka č. 17, graf č. 5).

Tabulka č. 17 Moderační efekt sebehodnocení & komunikace (skupina „delikventi“)

atribuční styl		sebehodnocení & komunikace	Z	P
externí	Rho	-.110	-2.92	.003
	P	.440		
	N	51		
interní	Rho	-.606**		
	P	.000		
	N	52		

Graf č. 5 Moderační efekt sebehodnocení & komunikace (skupina „delikventi“)

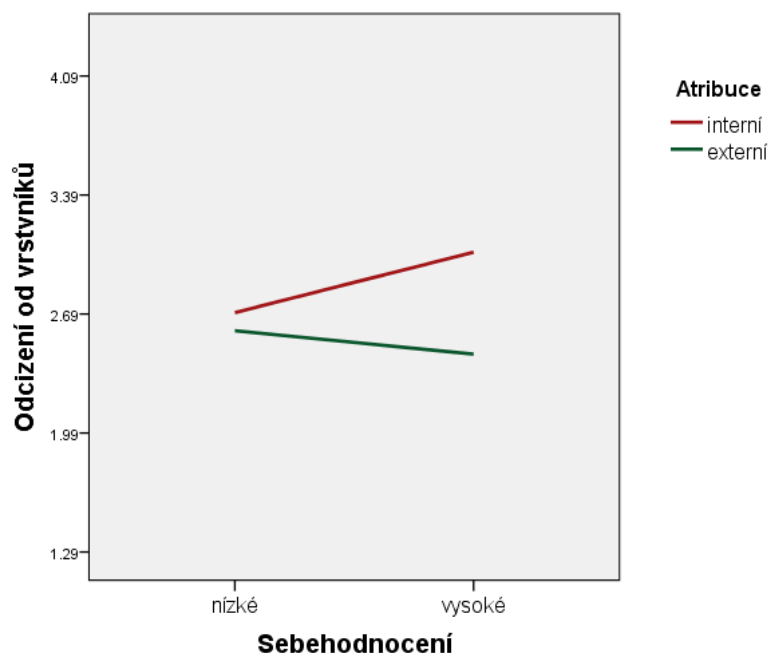

Poslední průkazný moderační efekt interního atribučního stylu jsme zjistili v pozitivním vztahu mezi sebehodnocením a odcizením od vrstevníků (tabulka č. 18, graf č. 6).

Tabulka č. 18 Moderační efekt sebehodnocení & odcizení (skupina „delikventi“)

Atribuční styl		Sebehodnocení & Odcizení	Z	P
Externí	rho	.048	3.26	.001
	p	.738		
	N	51		
Interní	rho	.611**		
	p	.000		
	N	52		

Graf č. 6 Moderační efekt sebehodnocení & odcizení (skupina „delikvent“)

Souhrnem naše výsledky ukazují, že interní atribuční styl je u „delikventů“ významnou proměnnou ovlivňující vztahy mezi sebehodnocením a dimenzemi citové vazby vůči vrstevníkům (oblasti - důvěra, komunikace, odcizení).

6.8 Diskuse

Z výsledků je patrné, že mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů jsou ve všech sledovaných oblastech statisticky významné rozdíly. Největší rozdíly jsou v sebehodnocení – delikventi mají výrazně nižší sebehodnocení než nedelikventi. Delikventní adolescenti mají tendenci být se sebou nespokojeni, vnímat sebe sama jako nepotřebného a postrádají pocit vlastní hodnoty. Tato zjištění jsou v souladu se zjištěním *Fonga, Vogela a Vogela (2008)*, kteří popisují vztah mezi nízkým sebehodnocením a agresivně problémovým chováním studentů. Obdobně také *Donnellan et al. (2005)* popisují vztah mezi antisociálním chováním a nízkým sebehodnocením. Delikventní adolescent může prožívat nejen pocity vlastní bezvýznamnosti a nespokojenosti se sebou samým, ale také to, že se mu ve srovnání s ostatními nedaří, a že není pro ostatní zajímavý natolik, jako jiní jeho vrstevníci. Současně si může myslet, že spácháním trestného činu může v očích vrstevníků získat obdiv a lepší postavení ve skupině, což by následně mohlo pomoci zvýšit i jeho sebehodnocení. To může být jedním z hlavních motivů, proč se adolescenti zapojují do trestné činnosti. Nízké sebehodnocení může být také odrazem nefunkční rodiny. Jedinec, který vyrůstá v rodině,

kteřá neplní základní funkce, může toto přenášet na sebe do podoby nedůvěry ve vlastní schopnosti. Na druhé straně se domnívám, že ke snížení sebehodnocení u delikventních adolescentů může dojít až po spáchání daného trestného činu. Je důležité si uvědomit, že měření je prováděno u osob, jejichž kriminalita byla odhalena. Takový člověk si může připadat jako ten, který selhal i v této oblasti – tedy trestná činnosti mu „neprošla“ (jako možná jiným kamarádům, kteří se chlubí „nepolapitelností“). Delikvent navíc prochází celou řadou různých fází vyšetřování, která jsou pro něj v řadě případů velmi stresující. To může také přispět k poklesu sebehodnocení. Současné výzkumné designy měřící sebehodnocení u delikventních adolescentů jsou založené na zjištění vztahu mezi oblastmi. Těmito výzkumy ale není možné spolehlivě zjistit, zda je nízké sebehodnocení prediktorem delikvence. Zaměření se na sledování vývoje delikventa po spáchání prvního trestného činu se zabývali (*Pithers et al., 1988; Goodstein et al., 1984*), podle kterých vyšší sebehodnocení předchází recidivě trestné činnosti. Delikventní jedinci jsou dle citovaných autorů méně ovlivněni prostředím a díky tomu jsou schopni opakovat trestnou činnost. Tyto výzkumy ukazují, že vysoké sebehodnocení u jedinců, kteří již spáchali trestný čin, může pozitivně ovlivňovat jejich recidivu. Tato zjištění nijak nepopírají zjištění našeho výzkumu. V rámci něj jsme se totiž zaměřovali na prvopachatele, tedy ty, kteří neopakovali trestný čin. Pokud bychom se přiklonili k naposledy citovaným autorům, mohli bychom se domnívat, že „delikventi“ s nízkým sebehodnocením z našeho výzkumu nemají tendenci k recidivě trestné činnosti. I přesto se domnívám, že při práci s delikventními adolescenty je vhodné věnovat se tématu stabilizace sebehodnocení. Výsledky, které nám výzkum přinesl, mohou být využity pro další výzkum. Zdá se být užitečné zaměřit se na shromáždění dat o delikventních adolescentech v době před započítáním trestné činnosti. To by však znamenalo získat velmi velký výzkumný vzorek vzhledem k tomu, že není možné „předpovědět“ trestnou činnost.

Další významná zjištění se týkají citové vazby k vrstevníkům mezi zkoumanými skupinami. Citová vazba k vrstevníkům se týká důvěry, komunikace a odcizení. U skupiny delikventních adolescentů dosahovala oblast důvěry a oblast komunikace statisticky vyšších hodnot, než u skupiny nedelikventních adolescentů. Oblast odcizení od vrstevníků dosahovala u skupiny delikventních adolescentů statisticky nižších hodnot. Z výsledků je tak patrná velká důležitost vrstevnické skupiny pro skupinu „delikventů“. Ti dokáží důvěřovat své vrstevnické skupině v řadě případů více než sami sobě. Jedním z vysvětlení by mohlo být, že aktuální snížené sebehodnocení u delikventních adolescentů je dosaženo na základě odhalení spáchaného trestného činu. Pociťovanou důležitost vrstevnické skupiny vyjadřují delikventní

adolescenti mimo jiné také svým příklonem (respektive nízkou mírou odcizení) k této skupině. Jedinec tak vnímá svou vrstevnickou skupinu jako tu, o kterou se může opřít a se kterou navázal dobré vztahy. Tomu odpovídá má zkušenost z práce s touto cílovou skupinou. Delikventní jedinci v řadě případů zdůvodňují své nezákonné jednání vlivem vrstevníků a současně poukazují na jejich důležitost. Případnou negativní zkušenost, kterou s vrstevníky mají, dokáží odpustit a přátelit se s dotýčnými nadále.

Zvýšená potřeba vrstevnické skupiny je nespíše dána nižším věkem a rodinným zázemím. Delikventní adolescenti v našem zkoumaném souboru, jsou v 66% případů, vychováni pouze matkou. Malý podíl otce na výchově (oproti skupině nedelikventních adolescentů) mohl výsledky ovlivnit. Nepřítomnost otce v rodině může adolescent pocítit v řadě oblastí. Nemusí se mu dostávat potřebných hranic. Klienti často popisují svou matku jako tu, která jim většinu věcí promine, v řadě případů je navíc i „kryje“ před odhalením problému na veřejnosti. Příkladem by mohly být např. vysoké neomluvené absence ve škole, které poté, co se o nich matka dozví, omluví ve snaze ochránit svého syna před problémy. Absence otce tak může vytvářet prostor pro delikventní projevy chování. Otec (případně jiná mužská postava) je dle *Chvály a Trapkové (2008)* velmi důležitá pro adolescenta. V tomto období vyhledává člověk dle konceptu sociální dělchy spíše přítomnost mužů. Otec jím může být. V situacích, kdy otec (jiný muž) plní tuto funkci, může se adolescent např. dostat k řadě dalších aktivit, které jsou zákonné. Může se jednat o různé zájmové oblasti, které mohou (adolescent s otcem/otčím) společně vykonávat. To může následně působit jako účinná prevence rozvoje delikventního jednání. Z pohledu adolescenta může absence otce způsobovat to, že se pokouší tohoto otce nahradit (tzv. parentizmus, případně mezera v rolích – *Pesso, 2003*). Adolescent může páchat trestnou činnost také proto, aby zastoupil roli otce rodiny, který má za úkol o rodinu se postarat. Tato „starost“ může mít podobu opatrování si věcí, peněz trestnou činností. Ze zkušenosti se setkávám také s tím, že důvodem k páčání trestné činnosti (ubližení na zdraví) byla ochrana matky před pomluvami vrstevníků. To vše bylo v kontextu nepřítomnosti otce. Adolescent se snažil vzít na sebe roli ochránce rodiny (zejména matky) a vyřešit pomluvy způsobem, který se mu v danou chvíli zdál jako nejvhodnější např. rvačkou, která skončí těžkým ubližením na zdraví s trvalými následky vrstevníka.

Skupina „nedelikventních“ adolescentů, dosahovala vyššího věkového průměru a současně méně často pocházela z rozvedených rodin. Nižší věk může způsobovat vyšší potřebu socializovat se do větší vrstevnické skupiny a současně tendenci vnímat ji jako hodně

důležitou. *Kreager, Rulison a Moody (2011)* popisují, že potřeba být přijat skupinou, je velmi důležitá zejména u mladších adolescentů. Druhá skupina (nedelikventních adolescentů) se navíc může nacházet již v období tzv. vynořující se dospělosti. Tito jedinci ve více než 40 procentech případů (viz tabulka č. 4) žijí s někým jiným, než s rodiči. V naprosté většině těchto případů se jedná o bydlení s partnerkou, případně o samotě. Důležitost vrstevnické skupiny u těchto adolescentů je nižší. V souvislosti s obdobím adolescence popisuje také *Macek (2003)* potřebu někam patřit a s někým něco sdílet, či se na něčem podílet. Tato potřeba může být saturována právě vrstevnickou skupinou. Druhým aspektem je rodinné zázemí. Výrazně větší počet rozvedených rodin a sdílení společné domácnosti pouze s matkou (skupina „delikventů“) může pocítovanou důležitost vrstevníků opět zvýšit. Delikventní adolescenti často pocházejí z rozvedených rodin, kde se otec na výchově již dále nepodílí. Přirozená potřeba adolescenta může být v kontaktu s mužem nemůže být saturována v domácím prostředí. V souvislosti s výchovou popisují *Chvála a Trapková (2008)* nemožnost vychovat muže v ženském prostředí. Potřebu dostat se do kontaktu s dalšími muži si tito adolescenti uspokojují v kontaktu se svými vrstevníky a v řadě případů také se staršími adolescenty. Adolescent se tak nachází v kontaktu s muži, kteří navíc působí dojmem více maskulinního jedince (dominantní, zkušenost s trestnou činností apod.). Sám se snaží toto jednání napodobit. Proniknout do takové skupiny klade na jedince velké nároky v oblasti přizpůsobení se činností, které skupina realizuje. Jedinec musí také projít fází, kdy obstará pro skupinu nějakou „oběť“. Ta může mít podobu např. experimentálního spáchání trestného činu, jejíž výtěžek patří skupině (skupina dostane od jedince věc, kterou opatřil trestnou činností). To vše může být vykonáno ve snaze dosáhnout přijetí skupinou, případně významnými jedinci z okolí.

Zaměříme-li se na srovnání skupin delikventních a nedelikventních adolescentů v oblasti atribučního stylu zjistíme, že „delikventi“ mají tendenci atribuovat externě, na rozdíl od „nedelikventů“, kteří důvěřují svým schopnostem ovlivnit možné životní situace. Poněkud odlišných zjištění dosáhli *Blatier et al. (2012)*, kteří srovnávali skupiny pachatelů trestné činnosti (pachatelé sexuálních deliktů a ostatní pachatelé) v oblasti místa kontroly a sebehodnocení. Z výsledků tohoto výzkumu je patrné, že pachatelé sexuálních deliktů mají tendenci atribuovat spáchané trestné činy prostřednictvím vnějších faktorů. Tito pachatelé je uvádějí, jako ospravedlnění pro své jednání. Na druhé straně však prohlašují, že sami měli kontrolu nad událostmi. Ostatní pachatelé měli tendenci atribuovat spíše interně. V našem výzkumu se skupina „delikventů“ se svými charakteristikami (druh spáchaného trestného

činu) přibližovala spíše skupině „ostatních pachatelů“. Současné jsme oproti citovanému výzkumu měli výrazně mladší výzkumný soubor. To dle mého názoru mohlo ovlivnit výsledky. Atribuci spáchaného trestného činu se věnují také *Perelman a Clements (2009)*. Autoři se zabývali souvislostí mezi atribuční škálou kriminality³¹ a přesvědčením delikventních adolescentů o účinnosti přístupů. Z výsledků je patrné, že delikventi, přesvědčení o účinnosti programů založených na teoretických základech (KBT, Systemická terapie...) mají tendenci atribuovat spáchaný trestný čin externě - tedy, že spáchání trestného činu bylo ovlivněno okolními vlivy. Delikventi, kteří mají vyšší skóre v atribuční škále kriminality (v oblasti vnitřní atribuce) hodnotí programy založené na teoretických základech jako méně efektivní. V našem výzkumu jsme se nezaměřovali na atribuci samotného trestného činu, který jedinci spáchali, ale na jejich obecné vnímání možnosti ovlivnění běžných životních událostí. I přesto může jedinec automaticky tuto externí atribuci použít i na situace, které se netýkají zaviněného trestného činu. V praxi se totiž v řadě situací setkávám s tím, že při zjišťování bližších okolností daného činu vnímají sebe jako ty, kteří za situaci nemohou. Za konkrétní trestný čin nese vinu např. nějaký vrstevník, který ho k danému činu „přivedl“. Výsledky naší studie by tak mohly vypovídat spíše o spojení této atribuční tendence s oblastí sebehodnocení. Jedinci ze skupiny „delikventů“, kteří mají nízké sebehodnocení, mají tendenci nedůvěřovat vlastním schopnostem ovlivňovat události kolem nich. Současné však důvěřují svým vrstevníkům. Toto spojení může být zapříčiněno potřebou dosáhnout v nějaké oblasti jistoty. Tu si tito adolescenti hledají zejména ve skupině svých vrstevníků. Vrstevníkům přikládají velký význam a domnívají se, že jsou v řadě ohledů lepší než oni sami. Takový jedinec nemusí věřit ani vlastním schopnostem ovlivnit události kolem něj. Z vlastních zkušeností s touto skupinou adolescentů považuji za zjevné, že se v kontaktu s druhým projevují sebevědomě. Tento komunikační styl může být obranným mechanismem. Adolescent se snaží zakrýt své slabiny ze strachu před tím, že je druzí odhalí a zneužijí je.

Limit této studie vnímám v tom, že nebylo dosaženo ekvivalence srovnávaných skupin delikventních a nedelikventních adolescentů. Rozdíly mezi skupinami ve věku nebo rodinném zázemí mohly ovlivnit dosažené výsledky. Je možné, že skupina nedelikventních adolescentů se nachází spíše ve stádiu tzv. vynořující se dospělosti, oproti skupině delikventních adolescentů, která se dle mého názoru nachází spíše v období adolescence. Podobně se

³¹ Crime Attributions Scale (CAS) – (škála měří tendence přisuzovat důvody spáchání trestného činu vnitřním charakteristikám jedince nebo vnějším vlivům)

s ohledem na věk vyjadřují *Wilkinson a Walfordová (2001)*, kteří upozorňují na fakt, že dva roky mohou v období adolescence znamenat významné rozdíly ve zralosti.

Další omezení vnímám v rozdílné administraci dotazníků. Ve skupině delikventních adolescentů jsme administrovali dotazník individuálně. I přes poučení zkoumaných osob o anonymitě mohly tyto osoby vnímat, že vyhodnocení není anonymní a snažit se přizpůsobit své odpovědi mému očekávání. Současně mohli pociťovat vyšší tlak na vyplnění všech položek dotazníku. Tomu nasvědčuje skutečnost, že ze skupiny nedelikventních adolescentů bylo vyřazeno 9 dotazníků a z druhé skupiny nebyl vyřazen žádný. Skupinový sběr dat ve skupině nedelikventních adolescentů umožňoval zkoumaným osobám pocítit větší anonymitu a pravděpodobně tak vyplňovat dotazník více autenticky.

Vzhledem k použitým metodám vnímám prostor ke zlepšení při sběru dat atribučního stylu. Použitý dotazník sice vycházel z validizované škály ASQ, ale nepostihoval atribuci spáchaného trestného činu. Domnívám se, že může existovat rozdíl v atribuční tendenci v oblasti možných životních událostí a v oblasti spáchaného trestného činu. Člověk například může vnímat, že důvody spáchání trestného činu tkví v okolních vlivech (externí atribuce trestného činu) a současně vnímat, že je schopen sám ovlivňovat možné události (interní atribuční styl). Při srovnání s výsledky zahraničních studií (*Blatier et al., 2012; Perelman, Clements, 2009*) zjistíme, že autoři těchto studií se zaměřují výhradně na zjištění atribuce trestného činu. Možné porovnání těchto dvou atribučních tendencí u adolescentů by mohlo lépe odhalit, zda existují rozdíly mezi atribucí trestného činu a atribucí jiných situací.

V našem výzkumu jsme se zaměřili také na citovou vazbu k vrstevníkům. Nezkoumali jsme citovou vazbu k rodičům, protože jsme zkoumané osoby nechtěli více zatěžovat. Použitý dotazník lze využít také k měření této citové vazby. Pokud bychom měli informace o citové vazbě k rodičům, mohli bychom např. porovnat adolescenty, kteří pociťují ve vztahu s rodiči důvěru s těmi, kteří ji nepociťují a zda jí případně hledají ve své vrstevnické skupině či nikoli. Mohli bychom tak lépe interpretovat vliv vrstevníků vzhledem k vazbě vůči rodičům.

Možnost, jak rozpracovat dále tento výzkum by se mohl týkat zejména rozdělení zkoumaného souboru delikventních adolescentů do podskupin dle trestného činu. Byli bychom schopni přesněji popsat typického delikventního adolescenta, který např. spáchal majetkový trestný čin, nebo naopak trestný čin, při kterém způsobil druhému újmu na zdraví. Porovnání těchto skupin by mohlo pomoci lepšímu pochopení daných skupin. Současně bychom mohli tyto charakteristiky lépe srovnat s výsledky zahraničních studií (*Langman, 2009; Perelman, Clements, 2009* a další), ve kterých se mnohem častěji pracuje s konkrétními

trestnými činy. K tomu bychom potřebovali výrazně větší zkoumaný soubor delikventních adolescentů. Zajištění dostatečně velkého zkoumaného souboru je však v našich podmínkách poměrně náročné. Výzkumník, který by se chtěl k mladistvým delikventům přiblížit, má velmi náročnou situaci, protože údaje o těchto lidech nejsou dostupné. K adolescentním delikventům je možné se dostat pouze cestou spolupráce se státními institucemi jako Ministerstvo vnitra, Ministerstvo spravedlnosti, soudy a Probační a mediační služba ČR. I tak je tato cesta dostupná pouze pro úzký okruh lidí. Druhým problémem je samozřejmě velikost ČR a počet trestných činů spáchaných adolescenty ve věku do 18 let. Ten je sice v rámci celé republiky poměrně vysoký, ale zapojení do výzkumu je možné pouze u motivovaných adolescentů, kteří dokáží plně pochopit znění položek. Ze zkušenosti z práce s těmito adolescenty vím, že někteří z nich jsou intelektově na hranici podprůměru. V těchto případech by možnosti testování byly značně omezené.

7 Empirická část – studie 3 – možnosti práce se skupinou delikventních adolescentů

7.1 Skupinová psychoterapie

Vzhledem ke specifikám vývojového období adolescence a k tématu rizikového chování se v následující kapitole zaměřím na možnosti práce s touto cílovou skupinou. Při práci s delikventními adolescenty je možné využít celou řadu přístupů a technik (*Lipsey, 2009; Greenwood, 2008* a další). Můžeme se zaměřovat na individuální kontakt (např. individuální psychoterapie), práci s rodinou adolescenta (např. systemicky orientovaný přístup), nebo se zaměřit na práci se skupinou delikventních adolescentů (např. skupinová psychoterapie). Každý z těchto přístupů má své výhody a nevýhody. V rámci každého přístupu bychom mohli uvažovat o účinnosti jednotlivých psychoterapeutických přístupů, případně dílčích technik (*Lipsey et al., 2010; Cécile, Born, 2009; Benton, 2009* a řada dalších). Jedním z účinných přístupů je skupinová psychoterapie (*Marshall, Burton, 2010; Persons, 2009* a další). Ta může mít výrazný dopad na adolescentní delikventy v oblasti snížení možné recidivy trestného chování. Skupinová psychoterapie může být podle některých autorů (*McRoberts, Burlingame, Hoag, 1998; Bednar, Kaul, 1994* a další) výrazně komplexnější s lepšími dopady na prevenci pokračujícího delikventního chování. Mým cílem je zaměřit se výhradně na techniky skupinové psychoterapie a na to, jak samotní adolescenti tyto techniky vnímají a co jim přináší. Na základě toho, jak samotné techniky delikventní adolescenti vnímají, bychom mohli uvažovat o jejich účinnosti a využitelnosti.

V období adolescence dochází k reorientaci osobnosti od závislosti na rodičovských autoritách k rozvoji významných vztahů s vrstevníky. Proto může mít skupinová psychoterapie u této věkové skupiny své důležité místo (*Labáth, 2001*). *Macgowan, Wagner (2005)* připomínají kromě zmíněného vývojového hlediska i fakt, že adolescenty činnosti ve skupině „baví“. *Teeter et al. (2000)* nabízí hypotézu, že skupinová psychoterapie může mnohdy sloužit jako „záchranné lano“ pro některé „problematické“ mladistvé v případech, kdy individuální psychoterapie není dostatečně účinná a může zabránit vážnějším dopadům (např. vyloučení ze školy). Skupinová psychoterapie nabízí mnoho postupů a technik (*Corey et al., 2006; Labáth, 2001; Hickson, 2000*), které lze obtížně vymezit. Pod technikou je možné si představit „všechno, co terapeut při práci se skupinou použije“ (*Corey et al., 2006, s. 17*), tedy od jeho samotného mlčení až k zadání propracované techniky. Citovaní autoři kladou důraz na práci s kognitivními procesy ovlivňujícími chování jedinců. Zároveň

předpokládají schopnost techniky prohloubit již existující pocity. Často se setkáváme s dělením technik na verbální a akční. Pod verbálními technikami je možné si představit především povídání a naslouchání. Může se jednat o celou škálu různých alternativ a konkrétních aplikací, například techniky pracující s anekdotami, metaforami a příběhy (Wilkinson, Bubolts 2001). Akční metody se využívají ke zjištění potíží členů skupiny, nebo k zapojení skupiny do aktivní činnosti. Mají dynamizující efekt. „*Akční metody jsou důležité, protože využívají: aktivní tělo, aktivní hlas, aktivní smysly, zábavný a vzrušující způsob objevování.*“ (Hicks, 2000, s. 15). Akční techniky (prostřednictvím větší pohybové aktivity) zvyšují zapojení se do skupiny a přináší účastníkům větší uvědomění dění ve skupině. Prostor k učení, růstu i k zábavě se zvětšuje (Hicks, 2000; Tomasulo, 1998). Podle názoru Matouška a Kroftové (2003) je riziková mládež motivovanější pro práci formou akce, než prostřednictvím verbálního analyzování svých vnitřních konfliktů. Pouhé mluvení může těmto klientům připomínat školní prostředí a terapeut pak učitele, což příliš nepřispívá k jejich zapojení do skupinové práce.

7.1.1 Akční a verbální techniky

Akční technika je zadání nebo výzva terapeuta adresovaná členům skupiny k vykonání určitého úkolu. Ten má jasně stanovený začátek a konec – často určený vyřešením problému. Převážně se jedná o splnění úkolů v kratším časovém úseku spojeným s jednou sekvencí úkonu, kterou je možné případně opakovat (například do té doby, než se podaří úkol splnit nebo do té doby než se vystřídají různí členové skupiny). Cílem je vyvolat chování spojené se zvýšením intenzity emočního prožívání. Realizace techniky předpokládá také větší pohybové zapojení. Součástí je závěrečná reflexe, zaměřující se na průběh plnění úkolu. Jejím cílem je pojmenování a zpracování emočních zážitků a v ideálním případě zprostředkování vhledu. **Verbální** technika je postupná sekvence zadání nebo výzev terapeuta adresované členům skupiny. Terapeut provází členy určitým sledem na sebe navazujících úkonů. Oproti akčním technikám je zde výrazně menší prostor pro pohybovou činnost. Jde o techniky, které jsou založené na dialogu o uskutečnění úkolu. Prostor pro diskusi nad tématem je zde větší. Součástí verbálních technik je závěrečná reflexe, která sleduje průběh všech etap techniky se stejnými cíli jako reflexe techniky akční.

Při práci se skupinou adolescentů je třeba počítat s jejich nižší schopností vyjádřit emoce, vzhledem k vývojovému období, ve kterém se nacházejí (Hessler, Katz, 2010). Z výše uvedeného vyplývá nutnost přizpůsobit výběr technik konkrétní cílové skupině. Yalom (1999)

doporučuje při přípravě na skupinovou psychoterapii dodržet tři základní kroky: a) zhodnotit klinickou situaci a omezení s ní spojené, b) určit dosažitelné a přiměřené cíle, c) přizpůsobit tradiční techniky. Cílem přípravy je naplnění účelu skupiny, tj. umožnit každé osobě ve skupině dosáhnout osobního rozvoje tím, že plně využijeme potenciál skupiny jako prostředku pomoci (*Whitaker, 2001*). Práce s celou skupinou má tak významný potenciál při práci s delikventními adolescenty.

V rámci skupinové práce je možné využít celou řadu psychoterapeutických přístupů, technik. V naší práci jsme se zaměřili na možnosti využití tzv. akčních a verbálních technik a na jejich přínosy (resp. využití při práci s touto skupinou adolescentů). Domníváme se, že každý typ techniky může být vhodný ke specifickému účelu, vývoji skupiny, specifiku skupiny (složení, velikost, stáří členů, pravidel skupiny apod.). V našem výzkumu se zaměřujeme na specifika jednotlivých technik – tedy na to, jak zkoumané osoby vnímají daný typ techniky a případně, co jim technika přináší.

7.2 Výzkumné otázky

V rámci této výzkumné studie si klademe otázky, **jaké konkrétní techniky jsou vhodné pro delikventní adolescenty a jak tyto techniky prožívají?** Naléhavost této otázky podporují i výsledky předchozích výzkumů zabývajících se efektivitou různých terapeutických intervencí u adolescentů se zvýšenou impulzivitou. Výsledky studií ukazují variabilitu a nekonzistentní výsledky intervencí. Zatímco u některých klientů došlo ke zlepšení, v ostatních případech byli klienti k intervencím rezistentní (*Teeter et al., 2000*). Prožívání technik a významy, které adolescenti tomuto prožívání připisují, jsou klíčové pro zodpovězení výzkumné otázky. Zaměřujeme se na to, co považují delikventní adolescenti (účastníci skupinové psychoterapie) při technikách za podstatné. Výsledky by nám tak mohly napomoci lépe porozumět důvodům preference některých technik před technikami dalšími.

7.3 Sběr dat

Sběr dat probíhal v roce 2010 po ukončení probačního programu s klienty programu. Zkoumané osoby podaly informovaný souhlas se zařazením do výzkumu a s prezentací výsledků v rámci studie. Byli osloveni všichni klienti, kteří byli zařazeni v daném období do probačního programu. Z nich byl vytvořen zkoumaný soubor na základě samovýběru. Rozhovory probíhaly v odpoledních hodinách (v době, kdy zkoumané osoby neměly žádné povinnosti – výuka ve škole apod.). Výzkumné rozhovory probíhaly mimo rámec daného probačního programu a nebyly nijak započteny do povinností probačního programu a

nezapojení se do výzkumu nebylo nijak negativně hodnoceno. V rozhovoru jsme využili toho, že výzkumníci byli současně také lektoři programu. Díky tomu bylo možné se zkoumanou osobu navázat na vytvořený dobrý pracovní vztah, což umožňovalo dostat se k cílové skupině blíže.

7.4 Zkoumaný soubor

Výzkumný soubor tvořilo 11 adolescentů ve věku 15 – 18 let (2 ženy, 9 mužů), kteří spáchali v posledních dvou letech provinění³², případně trestný čin, kvůli kterému se dostali pod dohled probačního pracovníka. Jednalo se o krádeže, poškozování cizí věci, loupeže, těžké ublížení na zdraví. Zkoumané osoby byly ve stádiu před či po usnesení soudu nebo ve stádiu započatého soudního řízení. Některým zkoumaným osobám byl probační program pro mladistvé doporučen (9 osob), jiným nařízen soudem (2 osoby). S nabídkou zúčastnit se výzkumu bylo osloveno celkem 13 adolescentů, dva z tohoto počtu odmítli a zbylých 11 se do výzkumu zapojilo. Ke specifikám zkoumaného souboru je třeba dodat, že účast v probačním programu, který absolvovali, není plně dobrovolná. Nabídka zúčastnit se výzkumu byla prezentována až po ukončení spolupráce se zkoumanými osobami.

7.5 Použité metody

Ke sběru dat jsme využili kvalitativní fenomenologický polostrukturovaný rozhovor. Zkoumané osoby jsme vyzvali, aby reflektovaly svoji zkušenost se skupinovou psychoterapií a s technikami, které při této příležitosti zažily. Ptali jsme se na to, jaký význam pro ně měly sdělené zkušenosti a jaký k nim zaujímají vztah. Když si zkoumané osoby nemohly vzpomenout na žádné další informace týkající se použitých technik, postupně jsme jim připomínali obsah jednotlivých setkání včetně hlavního tématu skupiny a použitých technik. Následně jsme je vyzvali k doplnění předchozí reflexe jejich zkušeností. Každý rozhovor trval přibližně půl až tři čtvrtě hodiny. Analýzu dat prováděli dva výzkumníci. Důraz byl kladen i na průběžnou reflexi procesu s přihlédnutím k dvojitému hermeneutickému cyklu, kdy výzkumník dává význam významu, který přisuzuje zkoumaná osoba své zkušenosti (*Smith et al., 2009*).

7.6 Analýza dat

Při analýze dat jsme se opírali o postup navržený v rámci IPA dle *Smith et al. (2009)*. V první fázi jsme opakovaně četli záznamy rozhovorů. Poté jsme je opatřili poznámkami

³² Čin, který by byl, z hlediska práva v ČR, zleilou osobou považován za trestný.

popisnými (zachycující obsah a pochopení věcí, které se staly respondentovi), lingvistickými (zaměřující se na způsob, kterým je obsah prezentován) a „konceptuálními“ (zahrnující možné návrhy a otázky směřující k předběžným vysvětlením). Od těchto detailních poznámek jsme postupně směřovali k větší komplexitě a k nalezení „vynořujících se témat“. Ta se zaměřovala na skryté vztahy v textu a vyjadřující nejen originální slova a myšlenky respondenta, ale i interpretativní proces této analýzy, tj. pochopení (Smith et al., 2009). V dalším kroku jsme pak mezi tématy hledali souvislosti a vzorce. Pro každou zkoumanou osobu jsme vytvořili graf zachycující tyto vztahy a vytvořili jsme strukturu, která zobrazovala zajímavé aspekty respondentova světa. (Smith et al., 2009, s. 96).

Tímto způsobem jsme pracovali do doby, než jsme dosáhli saturace dat. Zpracovali jsme šest rozhovorů a při jejich analýze jsme kladli důraz na tzv. „uzávorkování“ nápadů pocházejících z analýz předchozích rozhovorů (Smith et al., 2009). Na závěr jsme hledali vzorce a rysy společné pro všechny zkoumané osoby. Při závěrečné analýze jsme se zaměřili na prožívání verbálních a akčních technik. Výsledkem je popis prožívaných zkušeností, který usnadňuje vcítění do popisované situace.

7.7 Výsledky

Provedli jsme popis a zachytili základní významy zkušeností s použitými technikami ve skupinové psychoterapii. Snažili jsme se blíže uchopit sledovaný fenomén – použité techniky, resp. vztah zkoumaných osob k těmto technikám. Z výsledků je možné definovat a) účinné faktory, které podporují zapojení zkoumané osoby do techniky, b) popsat fenomény, které techniku provázejí, c) definovat následné dopady techniky na prožívání a kognitivní zpracování techniky u zkoumaných osob.

Při hlubším zkoumání účinných faktorů jsme dospěli k vymezení tzv. obecných faktorů, které podporují zapojení zkoumaných osob do skupinové práce bez ohledu na typ techniky. Při analýze jsme se také zaměřili na rozdíly mezi verbálními a akčními technikami.

Prvním z **obecných faktorů** (obrázek č. 5) je pociťované **bezpečí** při skupinovém dění. To je pro zkoumané osoby podmíněno přítomností známé případně blízké osoby ve skupině (zkoumaná osoba opakovaně spojuje příjemně prožité skupiny s přítomností kamaráda - ZO6: „Byl jsem tam s“ ZO9: „Nejraději vzpomínám na tu skupinu, kde jsem byl s“), průběžným rozvojem vztahů mezi jednotlivými členy skupiny (ZO5: „...menší okruh lidí, znali jsme se mezi sebou. Chodil jsem sem jako za kámošema.“ ZO4: „To Prkno mi nebylo nepříjemný. Bylo to rychlý, ještě jsme se neznali.“ ZO1: „Pak se dostanete do toho

kolektivu, že jsem si neříkala, že se mi nechce.“ ZO7: „Lidi ve skupinách se hodně měnili, jednou jsem došel a byli tu jiný lidi. Musel jsem si zvykat.“) a současně zjištěním, že sebeodkrytí je prožíváno jako neohrožující (ZO3: „O některých věcech sice pro mě bylo těžké mluvit, ale pak jsem se víc rozvykládal a bylo to dobré.“ ZO8: „Byl tady klídek a mohli jsme říct, co jsme chtěli.“).

Další obecným faktorem je **rozvoj skupinové dynamiky**. Pro zkoumané osoby je důležité, že jsou do dění zapojení ostatní členové skupiny (ZO6: „Kdyby to, co řekli ti borci na začátku, jakože jim to bylo jedno, tak by mi to bylo taky jedno. Ale teď, někdo to kazí a já to беру vážně, tak to mi vadí.“ ZO7: „Akorát mě štvalo, že ostatní na začátku mlčeli. My dva jsme byli jediná, kteří něco říkali.“). Zapojení většiny tvoří tzv. „pracovní atmosféru“. Ta napomáhá intenzivnějšímu zapojení sebe sama. Díky tomu si zkoumané osoby lépe vybavují detaily v rámci jednotlivých technik (ZO4: „Vzpomínám si na ten příběh s převozníkem a Abbigail.“).

V této atmosféře se zkoumané osoby necítí ohroženy zapojením do techniky a zároveň se ani necítí natolik uvolněny, aby ji braly na lehkou váhu. Současně je pocíťován určitý skupinový tlak tím, že je vnímáno zapojení ostatních členů skupiny (ZO2: „Domluvila jsem se děckama a i když mě to nebavilo, tak jsem se zapojila.“). Vliv skupiny na jednotlivce zvyšuje i provázání vztahů mezi členy skupiny.

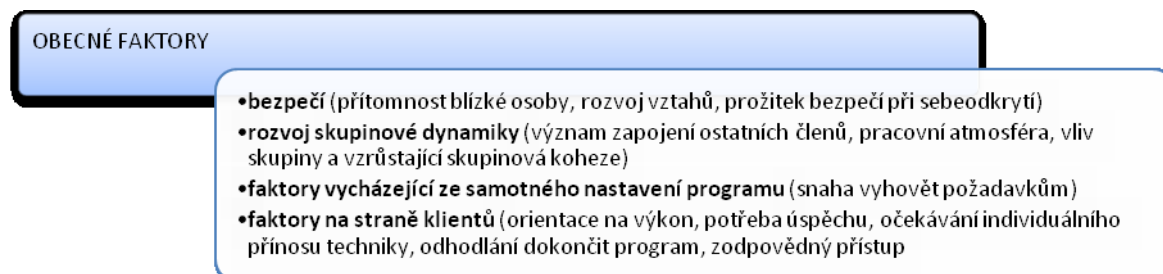
Další kategorií obecných faktorů jsou ty, které **vycházejí z nastavení programu a charakteristik lektorů skupiny**. Program je pro zkoumané osoby povinný a skládá se z individuální terapie (s jedním ze dvou lektorů) a skupinové terapie (s oběma lektory). Zkoumané osoby se do skupinového dění zapojují proto, aby vyhověly požadavkům, které jsou na ně kladeny (ZO1: „Neříkám si, toto se mi dělat nechce, ale spíš zapojím se.“ ZO10: „Nechtělo se mi sem, ale když mě táta donutil, tak co můžu.“) a současně bylo pozorováno užití sebeprezentační strategie zavděčení se (ZO5: „Jako jak to tu vedete, já bych to nezvládl, máte to zmáklé.“ ZO10: „Vy jste byli v pohodě.“). Tato tendence vyhovět se v analýze projevovala například jako automatické plnění instrukcí lektorů (ZO2: „Vy jste něco řekli a my jsme to udělali.“).

Zkoumané osoby byly dále schopné rozlišit bezpečnou atmosféru, v rámci které je možné se zapojit, výrazně motivující atmosféru, která byla vhodná k dokreslení užitě techniky (ZO1: „To bylo i atmosférou ve skupině, nějak mě to naladilo....Došla jsem tehdy později, děcka ležely ticho, hudba byla, klídek, bylo to takový v pohodě.“ ZO2: „Líbilo se mi, jak jsme zhasli.“) a současně rozlišují také velmi uvolněnou atmosféru, kde zapojení klesalo

(ZO5: „Poslední skupina, to bylo takový uvolněný, pohodička, jako poslední den ve škole, prázdniny, už jsem chtěl být pryč, venku svítilo slunko...musel jsem se smát.“).

Do čtvrté kategorie řadíme **faktory na straně zkoumaných osob**. Mezi ty patří orientace na výkon, potřeba úspěchu (ZO4: „Nešlo mi to, ale pak jsem se víc zamyslel...nakonec se mi to nějak povedlo.“). Dále očekávání individuálního přínosu techniky (ZO1: „Tak jsem se i těšila, že se něco naučím.“) a současně odhodlání dokončit program a zodpovědný přístup ke svému zapojení (ZO3: „Nejdřív jsem si říkal, no jo, odchodím to.“ ZO9: „Moc se mi nechtělo, protože jsem myslel, že je to k ničemu, ale nechtěl jsem mít problémy.“).

Obrázek č. 5 Obecné faktory skupinové psychoterapie

Verbální techniky

Verbální techniky byly provázeny jevy uvedený na obrázku č. 6. Ukazuje se, že pro větší zapojení do techniky je důležité nakolik se zkoumaným osobám daří nalézt smysl úkolů dané techniky (ZO5: „Ta první skupina, moc mě to nechytalo, jsem došel pozdě a měl jsem se přidat. To jsem nechápal. Jsem si říkal, ježíš, to bude zvl.“). Smysl přitom nalézají často již v samotném zadání, které „napovídá“ zaměření na určité téma týkající se jejich života a aktuálně řešených otázek (ZO5: „To souviselo s téma vztahama. Pamatuju si to zkoušení důvěry.“ ZO9: „Hodně to teď řeším.“).

Zapojení do verbální techniky je spojováno často s určitým „vtažením“ (ZO5: „Člověk se do toho vžije.“), kdy se dění ve skupině začíná zkoumaných osob více dotýkat (ZO1: „Ze začátku je to jenom papírek, ale když se nad tím zamyslíte, tak je to jinak.“). Pro vtažení je charakteristická přítomnost emocí se zvýšenou intenzitou prožitku. Ten je při tom často vědomě propojován s prožitky souvisejícími s jejich osobním životem. Vtažení je také charakterizováno nutkavým přemýšlením o tématu, o sobě (ZO1: „Že vás to donutí se zamyslet, jak se člověk nebo zvíře může cítit.“ ZO3: „Při této aktivitě jsem se hodně zamyslel nad řešením.“ ZO4: „Furt mě to v hlavě škádlilo.“ ZO3: „Také mě hodně napadalo, jak by to

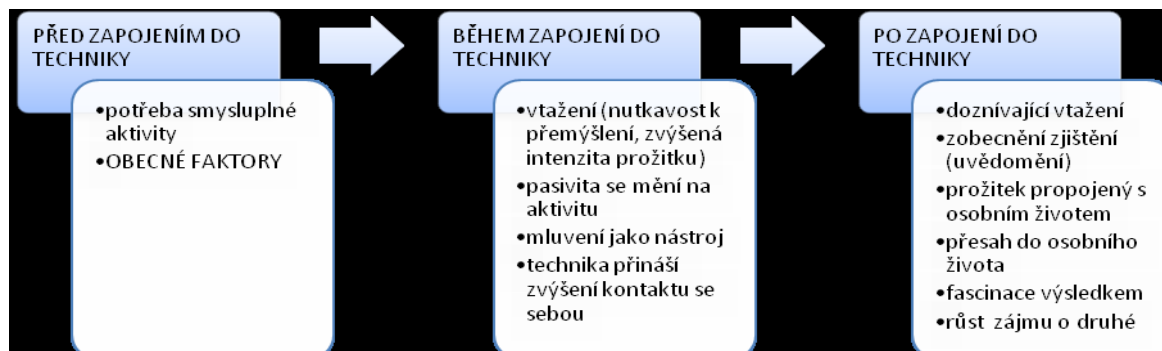
řešili další lidé, ten Špaček, který má tu etiketu.“) s dlouhotrvajícím dopadem (ZO1: *„Celou dobu jsem přemýšlela, vrtalo mi to hlavou.“*).

O racionálním zpracování techniky svědčí i představa zkoumaných osob o mluvení jako o nástroji, který vede ke zpracování prožitků (ZO1: *„...jak jsme to rozebírali... bavili jsme se o tom v kruhu.“*). U technik, v nichž zkoumané osoby došly k nějakému závěru, považovaly za součást techniky také následnou reflexi. Zkoumané osoby rovněž popisují změny nastavení od pasivního přístupu k rostoucí aktivitě. Zpočátku pasivně přijímající zkoumané osoby začínají ovlivňovat dění kolem sebe (ZO1: *„...vybrala jsem si.“* ZO4: *„Pak začali všichni, měl jsem dobrý pocit, že jsem to odstartoval.“* ZO11: *„Ze začátku jsem se nudil, ale jak jsme se všichni bavili, tak jsem mohl říct, co jsem chtěl. Líbilo se mi, že druzí se mnou souhlasili.“*). Celkově lze říct, že zkoumaná osoba prožívá větší kontakt se sebou samým, což souvisí s vtažením do techniky. Vtažení u verbálních technik je charakterizováno vyšší mírou zapamatování detailů (ZO1: *„Míša měl balón a Míša obrázek, jak to popsala tak hezky.“*). V situacích, kdy jsou zkoumané osoby do techniky vtažené, můžeme pozorovat následující dopady. Zkoumané osoby si pro sebe nachází účel a smysl techniky (ZO3: *„Přišlo mi hodně zajímavé, že to nemá správné řešení, ale je tam důležité pochopit, jak to mají druzí.“*) a svá zjištění zobecňují (ZO1: *„To je to samý, jako když se někomu líbí modrá a někomu červená.“*) či jsou si vědomi přesahu do svého osobního života (ZO4: *„Bylo to hodně ze života. Uvědomil jsem si u toho, že v určitou chvíli se nikdo nechová správně, ale chová se tak, jak v danou dobu může. Asi každý se v životě zachoval špatně a pak ho to mohlo mrzet.“* ZO7: *„Překvapil mě... je sice róm, ale studuje. Zjistil jsem, že je bezva borec. To jsem fakt nečekal.“* ZO9: *„To malování mi moc nešlo, ale pak to bylo dobrý. Vůbec bych neřekl, co ty lidi pro mě znamenají.“*). Často můžeme ve výpovědích zkoumaných osob nalézt vnímanou hodnotou přínosu techniky (ZO3: *„To jsem si odnesl a je to pro mě důležitý.“*), někdy až fascinaci objevem projevující se v ulpívavosti na technice vnímané jako osobnostně nejvíc přínosné (ZO3: *„Kurňa, vždy mi tam naběhne ten příběh o Abbigail.“*). Zkoumané osoby vnímají určitý osobní růst, přičemž opakujícím se tématem a vnímaným přínosem je zájem o druhé či nárůst empatie (ZO1: *„Ne se dívat furt na sebe, ale i na ty druhé.“* ZO3: *„Ale postupně mě začali zajímat i názory i ostatních. Naslouchal jsem jim, co říkají a to mě bavilo.“* ZO8: *„Bylo mi líto i té holky. Asi to bylo pro ní taky těžký.“*). Uvědomění si účelu techniky a propojení s vlastním životem vede k tvorbě plánů a změn ve svém chování (ZO1: *„Kdykoliv můžete člověka ztratit. Chovat se tak, aby pak neměl výčitky. Užívat si ten čas s tím člověkem.“* ZO3: *„Ted' řeším situace jinak. Podněty, které byly dříve pro mě podnětem ke*

rvačce, tak nyní řeším jinak. Už na to kašlu a nenechám se vyprovokovat.“). Osobní růst a pravdivost tvrzení zkoumaných osob byla podpořena i údaji z individuálních setkání.

Obrázek č. 6 Verbální techniky

VERBÁLNÍ TECHNIKY

Akční techniky

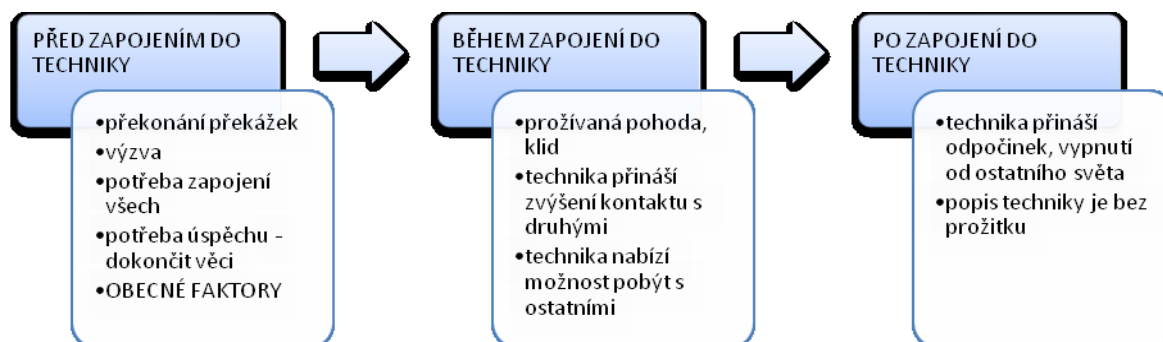
Zkoumané osoby vnímají akční techniky jako ty, u kterých musí překonávat překážky. To s sebou přináší také jistou dávku výzvy (ZO4: „*Ten papír to byla taková zábava, ale my jsme to nevzdali a nakonec se to povedlo.*“ ZO8: „*To bylo dobrý, jak jsme vyhráli. To bylo napínavý.*“). Také u akčních technik bylo důležité, aby se do dění zapojili všichni členové skupiny (ZO4: „*Pak začali všichni, v pohodě. A já měl dobrý pocit, že jsem odstartoval.*“). V průběhu zapojení zkoumaných osob do akčních technik se při popisu prožitků objevovaly následující oblasti (obrázek č. 7). Důležitá byla pociťovaná pohoda a klid v průběhu techniky. Ta by se dala také charakterizovat uvolněnou atmosférou s doprovodnými prvky legrace (ZO4: „*Ten papír to byla taková zábava.... To bylo takový zvláštní, ale odpočinkový.*“ ZO2: „*Jak jsme stavěli tu věc s míčkem, to byla sranda. Někdy jsem se zasmála a byl to odpočinek od toho, co je venku.*“ ZO1: „*Já jsem se nemohla přestat smát, to nešlo. ...Bylo to srandovní a bylo mi to jedno.*“ ZO11: „*Ta bojovka to byla sranda*“). Dále byl v rámci akčních technik zdůrazňován vyšší kontakt s druhými ve snaze pobýt s nimi (ZO2: „*Domluvila jsem se s děckama, i když mě to nebavilo, tak jsem se do toho zapojila. Šla jsem do toho.*“).

Z analýzy je možné popsat také dopady akčních technik na zkoumané osoby. Akční techniky znamenaly pro zkoumané osoby zejména odpočinek a vypnutí se od okolního světa. Vyprávění o akčních technikách bylo spíše popisné bez projevovaných emocí a emocionálního zaangažování (ZO1: „*Skupina o právu, tam jsme se rozdělili na námořníky a pak jsme měli sehrát ten proces a obhajovat se. Michal byl v roli námořníka.*“). Při popisu se

zkoumané osoby nezmiňovaly o následné reflexi po technice, přestože byla její součástí. Z toho můžeme usuzovat, že reflexe jako nástroj ke zpracování prožitku nebyla považována za významnou.

Obrázek č. 7 Akční techniky

AKČNÍ TECHNIKY

7.8 Diskuse

Verbální techniky nabízí možnost většího kontaktu se sebou samým, jak po stránce emocionální, tak po stránce kognitivní. Techniky směřují k hlubšímu sebepoznání. Při těchto technikách se klienti jakoby dostávají mimo vliv dalších osob ze skupiny. Jsou schopni hlubšího sebeodkrytí a následné práci na seberozvoji.

Důležitou oblastí, kterou klienti popisují, je vtažení do techniky. Během něj jsou ochotni změnit své pasivní nastavení na aktivní. Vystupují tak v roli aktivního spoluvůrce techniky. *Jackson, Eklund (2004)* popisují vtažení do činnosti jako zaplavení danou aktivitou. Pozornost jedince by se při těchto prožitcích neměla soustředit na výsledek či na okolní vlivy. V kontextu skupinové psychoterapie by jedinec mohl být více rezistentní vůči vlivu např. vrstevníků ve skupině. To pomáhá možnosti soustředit se na své aktuální prožívání.

Pro vtažení do techniky je podstatná také subjektivně vnímaná smysluplnost realizované techniky (např. rozpoznání účelu nebo očekávání přínosu). Vnímání smyslu techniky je pro klienty důležité nejen v průběhu techniky, ale zejména před zahájením práce. Z toho je patrné, že klienti se nechtějí zapojovat do činností s nejasným významem či koncem. To kontrastuje s klasickými definicemi rizikového chování např. *Jessor, Jessor (1977)*, kteří definují riziko skrze nejistý výsledek. Potřeba klientů znát předem smysl techniky a tedy i směr, kterým se bude ubíhat, neodpovídá ani *Wurdingerově (1994)*

vyhledávání rizikových podnětů ve snaze vyvarovat se nudě či hledání vzrušení (*Zuckerman, 1994*).

Vtažení vede klienty k nutkavé potřebě o problému dále přemýšlet. Kognitivní zpracování informací z techniky jde více do hloubky. Informace jsou poté zařazeny do existujících schémat klientů. Účastníci skupinové psychoterapie jsou následně schopni zobecnit svůj zážitek ze skupiny a přenést ho do osobního života. Díky tomu se jim daří si lépe uvědomit onen přesah a zejména individuální přínos. Zpracování prožitků z verbálních aktivit vede klienty k rostoucímu zájmu o druhé a zvýšení empatie.

Velmi důležitou roli při facilitaci tohoto procesu sehrávají emoce, které jsou přítomny při zapojení do technik. Vtažením do techniky se intenzita prožívaných emocí zvyšuje. Emoce, které klienti prožívají, či vyjadřují, jsou velmi intenzivní a déletrvající. *Hessler, Katz (2010)* se snažili o pochopení emocionálního fungování u jedinců vykazující známky rizikového chování s cílem využít těchto výsledků k intervencím. Autoři upozorňují na nižší úroveň dovedností v oblasti emocionality (uvědomování si emocí, jejich vyjadřování a regulace) u adolescentů s rizikovým chováním a doporučují právě intervence zaměřené na rozvoj emocionálních kompetencí. Adolescenti, kteří nejsou v kontaktu se svými emocemi a své emoce neventilují, mají menší předpoklady ke zvládnutí svých prožitků. Směřují k rizikovému chování jako možnosti zmírnění silných emocí (*Hessler, Katz, 2010*). Vtažení, které verbální techniky nabízejí, může být prostorem pro posilování schopnosti uvědomování si vlastních emocí. To je považováno za důležitý předpoklad regulace emocí (*Saarni, 1999*). Akční techniky oproti verbálním nabízí možnost intenzivnějšího kontaktu s druhými. Příjemnost či potřeba kontaktu se zvyšuje se vzrůstající kohezí skupiny. Kontakt s druhými se stává důležitějším než výstup ze samotné techniky. Spolu s akcí, které tyto techniky nabízejí, je tak saturována potřeba kontaktu (communion) a potřeba jednání (agency) (*Hoyle, 2000*). Saturace těchto dvou potřeb v bezpečném prostředí skupinové psychoterapie může následně působit preventivně při rozvoji rizikového chování.

Naplnění potřeby kontaktu (communion) umožňuje uvolněná atmosféra v průběhu techniky. Jako hlavní přínos akčních technik vnímají klienti odpočinek a příjemné emocionální naladění, které umožňuje „vypnout“ se od okolního světa. Klientům, prožívající dlouhodobou psychickou zátěž, to přináší intenzivní úlevu od aktuálních problémů, což je významným aspektem práce s touto cílovou skupinou.

Omezením této studie by mohl být samotný výběr zkoumaných osob (klientů). Jednalo se o výběr ze skupiny adolescentních delikventů. Programu se účastní jen klienti více

motivovaní pro vlastní zapojení. Další výzkumy by také mohly více zohlednit fáze vývoje skupiny vzhledem k prožívání technik. Současně by se mohly zaměřit na sledování jiné kohorty v poněkud odlišných podmínkách (např. změna lektorů či odlišení klientů s různou motivací či různým stupněm závažnosti trestného činu).

Ze studie vyplývají rozdíly v prožívání verbálních a akčních technik u klientů. Specifický druh technik znamená pro klienty různé osobní přínosy. Verbální techniky umožňují hlubší emocionální prožívání spojené s kognitivním zpracováním tohoto prožitku a větším kontaktem sám se sebou, s vlastním životem. To následně prohlubuje sebepoznání a vede k osobnímu růstu. Akční techniky nabízí více prostoru k posilování kontaktu s druhými, testování si sociálních dovedností a především uvolnění a snížení vnitřního napětí. Je zde prostor pro relaxaci a odpočinek od každodenních problémů.

8 Závěr

Celá práce se zabývá tématem delikvence v období adolescence. Tuto oblast vnímám jako velmi palčivou. Počet trestných činů spáchaných adolescenty je z mého pohledu poměrně vysoký. Současně také druhy těchto činů se v současné době mění k těm závažnějším. Navíc vnímám, že možnost práce s delikventními adolescenty je sice nesnadná, ale velmi důležitá.

V našich výzkumech jsme se zaměřovali na to, co pro delikventní adolescenty obnáší riziko a současně zda je možné rizikové činnosti něčím nahradit. Pochopit, jak chápou adolescenti riziko je důležité z hlediska tvorby aktivit, které by mohly působit preventivně v oblasti recidivy trestné činnosti. Z výsledků našich studií je patrné, že adolescenti vnímají riziko jako neopakovatelný zážitek s nejistým výsledkem, při kterém hrozí fyzická újma. Prožitky, které se při realizaci rizikových činností adolescenti zažívají, popisují jako velmi intenzivní a zaplavující. Riziková aktivita je provázena velmi silnými prožitky vzrušení, strachu a také nenávisti. Je patrné, že adolescenti hledají činnosti, při kterých se nemusí více zaměřovat na to, co při nich cítí. Činnost musí být sama o sobě natolik silná, že samotné zapojení se do ní stačí k dosažení zaplavujících prožitků. Tento sekundární zisk z realizace trestné činnosti delikventního adolescenta motivuje pro setrvání v ní. Možnost dosažení takto silného prožitku i u jiných (nerizikových) činností je velmi malá. Toto zjištění lze využít při realizaci programu pro delikventní adolescenty. Do něj je vhodné začlenit některé adrenalinové aktivity s cílem nabídnout odlišnou činnost (netrestnou) s podobným prožitkem. Tento přístup se jmenuje kinezioterapie. Je založený na realizaci tzv. dobrodružných aktivit. Nejčastěji se používá při léčbě závislostí. Vzhledem k našim výsledkům považujeme za užitečné jeho využití i při práci s delikventními adolescenty.

Zaměřili jsme se také na rozdíly mezi skupinami delikventních a nedelikventních adolescentů v různých osobnostních a dalších psychosociálních charakteristikách. Poznání rozdílů může pomoci k lepšímu pochopení důvodů kriminality mladistvých. Mezi ty patří celá řada oblastí (osobnost jedince, jeho zkušenosti, výchova, vliv vrstevníků apod.). Delikventní adolescenti mají na rozdíl od nedelikventních, nižší sebehodnocení, více věří svým vrstevníkům a pociťují, že se s vrstevníky mohou bavit otevřeněji. Současně delikventní adolescenti nevěří, že mohou ovlivnit situace, do kterých se dostávají. Dalším ziskem z trestné činnosti je pro adolescenta ocenění vrstevníky (např. zvládl něco, co není lehké). Snaha být ve srovnání s vrstevníky alespoň na stejné úrovni může hrát klíčovou roli. Vrstevníci jsou pro delikventní adolescenty natolik důležití, že jim dokáží v řadě situací důvěřovat více než sobě. Ve spojení s pocitem nemožnosti ovlivnit situace kolem sebe se delikventní adolescent dostává do tlaku,

jehož výsledkem může být trestná činnost. Ta může být jednou z mála oblastí, ve které je adolescent dobrý a to je velký důvod k takovému jednání. Proto se zdá být vhodné, zaměřit se při práci s delikventními adolescenty na podporu a rozvoj sebehodnocení.

Zajímali jsme se také o možnost využití verbálních a akčních technik při skupinové psychoterapii delikventních adolescentů. Při skupinové psychoterapii s delikventními adolescenty je důležité nezapomenout na obecné (formující) prvky skupinové práce. Adolescenti popisují důležitost pocitu bezpečí ve skupině, díky kterému se nemusí bát otevřeně se projevit. Při verbálních technikách jsou delikventní adolescenti do práce velmi vtaženi. Dokáží o sobě přemýšlet a současně propojit to, co prožijí při skupinové psychoterapii se svým osobním životem. Verbální techniky stimulují zájem adolescentů o názory druhých. Akční techniky naopak umožňují dosáhnout adolescentům většího klidu a uvolnění. Současně nabízí intenzivnější kontakt s druhými a jsou vhodné pro budování vztahů ve skupině. Tato zjištění lze využít při plánování skupinové psychoterapie. Potřebujeme-li pracovat na zlepšení kontaktu s vrstevníky (např. v úvodních fázích vývoje skupiny) je vhodné využívat spíše akční techniky. Ty pomáhají formování skupiny a nabízí možnost uvolnění napětí. Verbální techniky doporučujeme využít zejména v pozdějších fázích vývoje skupiny, kdy je již vytvořené bezpečné prostředí. Verbální techniky zajišťují lepší kontakt se sebou samým. Díky tomu dokáže adolescent lépe propojit zážitek s vlastní zkušeností. To pomáhá k dosažení trvalejších změn v postojích, hodnotách i chování delikventních adolescentů.

Při práci s delikventními adolescenty je důležité neustále vyvažovat dva póly přístupu k nim. Jsou jimi – přijetí a hranice. Přijetí ve smyslu důvěry a respektu vůči potřebám adolescenta. Např. je důležité dávat adolescentovi možnost rozhodnout se v tom, jak chce, aby práce s ním probíhala. Díky respektujícímu přístupu adolescent pociťuje, že ho druhý akceptuje. To mimo jiné přispívá k posilování sebehodnocení. Současně je důležité nezapomenout na definování jasných pravidel a jejich dodržování všemi stejně. Právě stejný přístup v dodržování pravidel brání pocitům nespravedlnosti. Pravidla jsou pro delikventní adolescenty důležitá, protože jim nabízí prostor, ve kterém se mohou pohybovat, aniž by museli rozmyšlet, zda se pohybují za hranicí či nikoli. Důslednost v dodržování hranic vede ke snížení snahy adolescentů opakovaně překračovat pravidla.

9 Literatura

Arnett, J. (1990). Contraceptive use, sensation seeking and adolescent egocentrism. *Journal of Youth and Adolescence*, 19, 171 – 180.

doi:10.1007/BF01538720

Ballenger, J. C., Post, R. M., Jimerson, D. C., Lake, C. R., Murphy, D., Zuckerman, M. & Cronin, Ch. (1983). Biochemical correlates of personality traits in normals: An exploratory study. *Personality and Individual Differences*, 4, (6), 615 – 625.

doi:10.1016/0191-8869(83)90116-2

Balcarová, M., & Tyrlik, M. (1996). Reprezentace drogy u dlouhodobých uživatelů drog. *Československá psychologie*, 40, 6, 502 – 511.

Barry, C. T., Grafeman, S. J., Adler, K. K., & Pickard, J. D. (2007a). The relations among narcissism, self-esteem, and delinquency in a sample of at-risk adolescents. *Journal of Adolescence*, 30, 933 – 942.

doi:10.1016/j.adolescence.2006.12.003

Barry, T. D., Thompson, A., Barry, C. T., Lochman, J. E., Adler, K., & Hill, K. (2007b). The importance of narcissism in predicting proactive and reactive aggression in moderately to highly aggressive children. *Aggressive Behavior*, 33, 185 – 197.

doi:10.1002/ab.20198

Baumeister, R. F., Bushman, B. J., & Campbell, W. K. (2000). Self-esteem, narcissism, and aggression: Does violence result from low self-esteem or from threatened egotism? *Current Directions in Psychological Science*, 9, 26 – 29.

doi:10.1111/1467-8721.00053

Baumeister, R. F., Heatherton, T. F., & Tice, D. M. (1993). When ego threats lead to self-regulation failure: Negative consequences of high self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 141 – 156.

Bednar, R., & Kaul, T. (1994). Experiential group research: Can the canon fire? In: Bergen, A. E., Garfield, S. L. (Eds.) (1994). *Handbook of psychotherapy and behavior change* (pp. 631 –663). New York: John Wiley & Sons.

Ben – Zur, H., & Zeidner, M. (2009). Threat to life and risk – taking behaviors: A review of empirical findings and explanatory models. *Personality and Social Psychology Review*, 13, (2), 109 – 128.

doi:10.1177/1088868308330104

Benton, A. H. (2009). *The first-time offender program for juvenile delinquents a biopsychosocial approach to assessing outcomes*. Oklahoma: University of Oklahoma (dissertation thesis).

Beyth - Marom, R., Austin, L., Fischhoff, B., Palmgren, C., & Jacobs - Quadrel, M. (1993). Perceived consequences of risky behaviors: Adults and adolescents. *Developmental Psychology*, 29, 549 – 563.

doi:10.1037//0012-1649.29.3.549

Binde, P. (2002). Risk som diskurs. In: Å. Boholm, S-O. Hansson, J. Persson, & M. Peterson (Eds.). *Osäkerhetens horisonter. Kulturella och estetiska perspektiv på samhällets riskfrågor*. Nora: Nya bokförlaget Doxa. (nepublikovaný anglický překlad – Risk as discourse)

Blatier, C., Selon, C., Gimenez, C., & Paulicand, M. (2012). The assessment of incarcerated sexual delinquents' risk of recidivism. *European Review of Applied Psychology (on-line first)*.

Blatný, M. (2001). *Sebepojetí v osobnostním kontextu*. Brno: Masarykova univerzita

Blatný, M., & Osecká, L. (1994). Rosenbergova Škála sebehodnocení: Struktura globálního vztahu k sobě. *Československá psychologie*, 6, (38), 481 – 488.

Bock, G. R., & Goode, J. A. (eds.) (1996). *Genetics of Criminal and Antisocial Behavior*. Chichester: John Wiley & Sons.

Boden, J. M., Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2007). Self-esteem and violence: Testing the links between adolescent self-esteem and later hostility and violent behavior. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 42, 881 – 891.

doi:10.1007/s00127-007-0251-7

Boden, J. M., & Horwood, L. J. (2006). Self-esteem, risky sexual behavior, and pregnancy in New Zealand birth cohort. *Archives of Sexual Behavior*, 35, 5, 549 – 560.

doi:10.1007/s10508-006-9060-4

Boholm, Å., & Ferreira, C. (2002). Osäkerhetens representationer. In: Boholm, Å., Hansson, S. O., Persson, J., & Peterson, M. (Eds.) (2002). *Osäkerhetens horisonter. Kulturella och estetiska perspektiv på samhällets riskfrågor*. Nora: Nya bokförlaget Doxa. (nepublikovaný anglický překlad - Insecurity representations).

Botvin, G. J. (1986). Substance abuse prevention research: Recent developments and future directions. *Journal of School Health*, 56, 369 – 374.

doi:10.1111/j.1746-1561.1986.tb05775.x

Brown, B. (2004). Adolescents' relationships with peers. In: Lerner, R. M., & Steinberg, L. (2004). *Handbook of adolescent psychology* (pp. 363 – 394). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Bushman, B. J., Baumeister, R. F., Thomaes, S., Ryu, E., Begeer, S., & West, S. (2009). Looking again, and harder, for a link between low self-esteem and aggression. *Journal of Personality*, 77, 424 – 446.

doi:10.1111/j.1467-6494.2008.00553.x

Burns, P. C., & Wilde, G. J. S. (1995). Risk taking in male taxi drivers: Relationships among personality, observational data and driver records. *Personality and Individual Differences*, 18, 267 – 278.

doi:10.1016/0191-8869(94)00150-Q

Burton, L. M., Garrett – Peters, & Eaton, S. C. (2004). „More than good quotations“ How ethnography informs knowledge on adolescent development and context. In: Lerner, R. M., & Steinberg, L. (2004). *Handbook of adolescent psychology* (pp. 55 – 93). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Calhoun, L. L. (1988). Explorations into the biochemistry of sensation seeking. *Personality and Individual Differences*, 9, (6), 941 – 949.

doi:10.1016/0191-8869(88)90127-4

Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T., Mill, J., Martin, J., Craig, I., Taylor, A., & Poulton, R. (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297, 851 – 854.

doi:10.1126/science.1072290

Cécile, M., & Born, M. (2009). Intervention in juvenile delinquency: Danger of iatrogenic effects? *Children and youth services review*, 31, 1217 – 1221.

doi:10.1016/j.childyouth.2009.05.015

Ciairano, S. (2004). *Risk behaviour in adolescence: Drug use and sexual activity in Italy and The Netherlands*. Groningen: Stichting Kinderstudies Publisher.

Compas, B. E. (2004). Process of risk and resilience during adolescence. Linking Contexts and Individuals. In: Lerner, R. M., & Steinberg, L. (2004). *Handbook of adolescent psychology* (pp. 263 – 296). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Corey, M., Corey, M. S., Callanan, P., & Russell, J. M. (2006). *Techniky a přístupy ve skupinové psychoterapii*. Praha: Portál.

Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993 – 1002.

doi:10.2307/1131875

Čírtková, L. (2003). Dva pohledy na delikvenci dětí a mladistvých. *Kriminalistika*, 36, (4), 241 – 249.

Čírtková, L. (2011). Delikventní mládež z pohledu současné forenzní psychologie. In: Sborník příspěvků z konference „Perspektivy práce s delikventní mládeží Brno 25. – 26.5.2011“. Brno: Ratolest Brno.

Diamantopoulou, S., Rydell, A., & Henricsson, L. (2008). Can both low and high selfesteem be related to aggression in children? *Social Development*, 17, 682 – 698.

DiStefano, Ch., & Motl, R. W. (2009). Personality correlates of method effects due to negatively worded items on the Rosenberg Self-Esteem scale. *Personality and Individual Differences*, 46, (3), 309 – 313.

doi:10.1016/j.paid.2008.10.020

Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In: Pepler, D. J., & Rubin, K. H. (Eds.) (1991). *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 201 – 218). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Dolcini, M. M., & Adler, N. E. (1994). Perceived competencies, peer group affiliation, and risk behavior among early adolescents. *Health Psychology*, 13, 496 – 506.

doi:10.1037//0278-6133.13.6.496

Donnellan, M. B., Trzesniewski, K. H., Robins, R. W., Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2005). Low self-esteem is related to aggression, antisocial behavior, and delinquency. *Psychological Science*, 16, 328 – 335.

doi:10.1111/j.0956-7976.2005.01535.x

Donovan, J. E., & Jessor, R. (1985). Structure of problem behavior in adolescence and young adulthood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 890 – 904.

doi:10.1037//0022-006X.53.6.890

Duncan, S. C., Duncan, T. E., & Strycker, L. A. (2002). A multilevel analysis of neighborhood context and youth alcohol and drug problem. *Prevention science*, 3, 125 – 133.

Dworkin, J. (2005). Risk taking as developmentally appropriate experimentation for college students. *Journal of Adolescent Research*, 20, 219 – 241.

doi:10.1177/0743558404273073

Elkind, D., Bowen, R. (1979). Imaginary audience behavior in children and adolescents. *Developmental Psychology*, 15, 38 – 44.

Erikson, E. H. (1999). *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Erikson, E. H. (2002). *Dětství a společnost*. Praha: Argo.

Erol, R. Y., & Orth, U. (2011). Self-Esteem Development From Age 14 to 30 Years: A Longitudinal Study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, (3), 607 – 619.

doi:10.1037/a0024299

Ewert, A. W., & Hollenhorst, S. (1989). Testing the adventure model: Empirical support for a model of risk recreation participation. *Journal of Leisure Research*, 21 (2), 124 – 139.

doi:10.1037/h0031949

Farley, F. H. (1971). Measures of individual differences in stimulation seeking and the tendency toward variety. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 37, 349 – 396.

doi:10.1037/h0031949

Field, T, Lang. C., Yando, R., & Bendell, D. (1995). Adolescents' intimacy with parents and friends. *Adolescence*, 30, 133 – 140.

Fite, P. J., Raine, A., Stouthamer - Loeber, M., Loeber, R., & Pardini, D. A. (2010). Reactive and proactive aggression in adolescent males: Examining differential outcomes 10 years later in early adulthood. *Criminal Justice and Behavior*, 37, 141 - 157.

doi: 10.1002/ab.20115

Fong, R. S., Vogel, B. L., & Vogel, R. E. (2008). The correlates of school violence: An examination of factors linked to assaultive behavior in a rural middle school with a large migrant population. *Journal of School Violence*, 7, 24 - 47.

doi:10.1080/15388220801955521

Fontaine, R. G. (2007). Disentangling the psychology and law of instrumental and reactive subtypes of aggression. *Psychology, Public Policy, and Law*, 13, 143 - 165.

doi:10.1037/1076-8971.13.2.143

Fulker, D. W., Eysenck, S. B. G., & Zuckerman, M. (1980). A genetic and environmental analysis of sensation seeking. *Journal of Personality Research*, 14, 261 - 281.

doi:10.1016/0092-6566(80)90033-1

Gardner, M., & Steinberg, L. (2005). Peer Influence on risk-taking, risk preference, and risky decision-making in adolescence and adulthood: An experimental study. *Developmental Psychology*, 41, (4), 625 - 635.

doi:10.1037/0012-1649.41.4.625

Goodstein, L., MacKenzie, D. L., & Shotland, R. L. (1984). Personal control and inmate adjustment to prison, *Criminology*, 22, 343 - 369.

Greenberg, M. T., & Armsden, G. C. (1987). The Inventory of Parent and Peer Attachment: Individual Differences and Their Relationship to Psychological Well-Being in Adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, (5), 427 - 454.

Greenwood, P. (2008). Prevention and intervention programs for juvenile offenders. *The future of children*, 18, (2), 185 - 210.

Gullone, E., Paul, J., & Moore, S. M. (2000). A validation study of the adolescent risk-taking questionnaire. *Behaviour Change*, 17, 143 – 155.

doi:10.1375/bech.17.3.143

Havighurst, R. J. (1987). Adolescent Culture and Subculture. In: Van Hasselt, V. B., & Hersen, M. (1987): *Handbook of adolescent psychology*. New York: Pergamon Press.

Haynie, D. L. (2002). Friendship networks and delinquency: The relative nature of peer delinquency. *Journal of quantitative criminology*, 18, (2), 99 – 134.

doi: 10.1023/A:1015227414929

Hektner, J. M., Schmidt, J. A., & Csikszentmihalyi, M. (2007). *Experience Sampling method (Measuring the quality of everyday life)*. London: Sage Publications.

Hendry, L. B., & Kloep, M. (2002). *Life-span development: Resources, challenges and risks*. London: Thomas Learning.

Hessler, D. M., & Katz, L. F. (2010). Brief report: Associations between emotional competence and adolescence risky behavior. *Journal of Adolescence*, 33, 241 – 246.

doi:10.1016/j.adolescence.2009.04.007

Hicks, A. (2000). *Dramatické a akční hry ve výchově, sociální práci a klinické praxi*. Praha: Portál.

Hoyle, R. H. (2000). Personality Processes and Problem Behavior. *Journal of Personality*, 68, (6), 953 – 966.

doi:10.1111/1467-6494.00122

Hubbard, J. A., Dodge, K. A., Cillessen, A. H. N., Coie, J. D., & Schwartz, D. (2001). The dyadic nature of social information processing in boys' reactive and proactive aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 268 – 280.

doi:10.1037//0022-3514.80.2.268

Chung, I. - J., Hill, K. G., Hawkins, J. D., Gilchrist, L. D., & Nagin, D. S. (2002). Childhood predictors of offense trajectories. *Journal of research in crime and delinquency*, 39, 60 – 92.
doi:10.1177/002242780203900103

Chvála, V., & Trapková, L. (2008). *Rodinná terapie a teorie jin-jangu*. Praha: Portál.

Ingersoll, G. M., & Orr, D. P. (1989). Behavioral and emotional risk in early adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 9, (4), 396 – 407.
doi:10.1177/0272431689094002

Irwin, C. E., Igra, V., Eyre, S., & Millstein, S. (1997). Risk-taking Behavior in Adolescents: The Paradigm. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 817, 1 – 35.
doi: 10.1111/j.1749-6632.1997.tb48193.x

Jackson, S. A., & Eklund, R. C. (2004). *The flow scales manual*. Morgantown: Fitness information technology Inc.

Jankauskiene, R., Kardelis, K., Sukys, S., & Kardeliene, L. (2008). Associations between school bullying and psychosocial factors. *Social Behavior and Personality*, 36, 145 – 162.
doi:10.2224/sbp.2008.36.2.145

Jessor, R., & Jessor, S. L. (1977). *Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of youth*. New York: Academic Press.

Jessor, R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health*, 12, 597 – 605.
doi:10.1016/1054-139X(91)90007-K

Jessor, R., Donovan, J. E., & Costa, F. M. (1994). *Beyond adolescence Problem behavior and young adult development*. Cambridge:Cambridge University Press.

Jessor, R., van Den Bos, J., Vanderryn, J., Costa, F. M., & Turbin, M. S. (1995). Protective factors in adolescent problem behavior: Moderator effects and developmental change. *Developmental Psychology*, 31, (6), 923 – 933.

doi:10.1037//0012-1649.31.6.923

Jessor, R., Turbin, M. S., Costa, F. M., Dong, Q., Zhang, H., & Wang, Ch. (2003). Adolescent problem behavior in China and the United States: A cross-national study of psychosocial protective factors. *Journal of Research on Adolescence*, 13, (3), 329 – 360.

doi:10.1111/1532-7795.1303004

Kaplan, H. B. (1980). *Deviant behavior in defense of self*. New York: Academic Press.

Kavas, A. B. (2009). Self – esteem and health – risk behaviors among turkish late adolescents. *Adolescence*, 44, (173), 187 – 200.

Kernis, M. H., Grannemann, B. D., & Barclay, L. C. (1989). Stability and level of selfesteem as predictors of anger arousal and hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 1013 – 1022.

Kloep, M., Güney, N., Çok, F., & Simsek, O. F. (2009). Motives for risk - taking in adolescence: A cross - cultural study. *Journal of Adolescence*, 32, 135 – 151.

doi:10.1016/j.adolescence.2007.10.010

Koocher, G. P. (1971). Swimming, competence, and personality change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, 275 – 278.

doi:10.1037/h0030970

Koopmans, J. R., Boomsma, D. I., Heath, A. C. & Doornen, L. J. P. (1995). A Multivariate Genetic Analysis of Sensation Seeking. *Behavior Genetics*, 25, (4), 349 – 356.

doi:10.1007/BF02197284

Kreager, D. A., Rulison, K., & Moody, J. (2011). Delinquency and the structure of adolescent peer groups. *Criminology*, 49, 95 – 127.

doi:10.1111/j.1745-9125.2010.00219.x

Kroger, J. (2007). *Identity development. Adolescence through adulthood* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage publications.

Kuperman, S., Kramer, J., & Loney, J. (1988). Enzyme activity and behavior in hyperactive children grown up. *Biological Psychiatry*, 24, (4), 375 – 383.

doi:10.1016/0006-3223(88)90173-4

Labáth, V. a kol. (2001). *Riziková mládež*. Praha: Slon.

Langman, P. (2009). Rampage school shooters: A typology. *Aggression and Violent behavior*, 14, 79 – 86.

doi:10.1016/j.avb.2008.10.003

Lasko, D. S., Field, T. M., Gonzalez, K. P., Harding, J., Yando, R., & Bendell, D. (1996). Adolescent depressed mood and parental unhappiness. *Adolescence*, 31, (121), 49 – 57.

Lewin, K. (1951). *Field theory in social science: Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.

Lightfoot, C. (1997). *The culture of adolescent risk taking*. New York: Guilford Press.

Lipsitt, L. P., & Mitnick, L. L. (1991). *Self-regulating behavior and risk taking: Causes and consequences*. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corp.

Lipsey, M. W. (2009). The primary factors that characterize effective interventions with juvenile offenders: A meta-analytic overview. *Victims & Offenders*, 4, (2), 124 – 147.

doi:10.1080/15564880802612573

Lipsey, M. W., Howell, J. C., Kelly, M. R. , Chapman, G., & Carver, D. (2010). *Improving the effectiveness of juvenile justice programs: A new perspective on evidence – based practise*. Georgetown: Center for Juvenile Justice Reform.

Locke, K. D. (2009). Aggression, narcissism, self-esteem, and the attribution of desirable and humanizing traits to self versus others. *Journal of Research in Personality*, 43, 99 – 102.

Loeber, R., & Farrington, D. P., (2000). Young children who commit crime: epidemiology, developmental origins, risk factors, early interventions and policy implications. *Development and Psychopathology*, 12, 737 – 762.
doi:10.1017/S0954579400004107

Lynne, C., & Roxanne, A. (2002). Body piercing, tattooing, self-esteem, and body investment in adolescent girls. *Adolescence*, 37, (147), 627 – 638.

Lynne-Landsman, S. D., Graber, J. A., Nichols, T. R., & Botvin, G. J. (2011). Trajectories of aggression, delinquency, and substance use across middle school among urban, minority adolescents. *Aggressive Behavior*, 37, 161 – 176.
doi: 10.1002/ab.20382

Macek, P. (2003). *Adolescence*. Praha: Portál.

Macgowan, M. J., & Wagner, E. F. (2005). Iatrogenic Effects of Group Treatment on Adolescents with Conduct and Substance Abuse Probleme: A Review of the Literature and a Presentation of a Model. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 2, 79 – 90.

Maldonado – Molina, M. M., Piguero, A. R., Jennings, W. G., Bird, H., & Canino, G. (2009). Trajectories of delinquency among Puerto Rican Children and adolescents at two sites. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 46, (2), 144 – 181.
doi:10.1177/0022427808330866

Marshall, W. L., & Burton, D. L. (2010). The importance of group processes in offender treatment. *Aggression and Violent Behavior, 15*, (2), 141 – 149.

doi:10.1016/j.avb.2009.08.008

Martinez, M. A., Zeichner, A., Reidy, D. E., & Miller, J. D. (2008). Narcissism and displaced aggression: Effects of positive, negative, and delayed feedback. *Personality and Individual Differences, 44*, 140 – 149.

doi:10.1016/j.paid.2007.07.012

Martino, S. C., Ellickson, P. L., Klein, D. J., McCaffrey, D., & Edelen, M. O. (2008). Multiple trajectories of physical aggression among adolescent boys and girls. *Aggressive Behavior, 34*, 61 – 75.

doi: 10.1002/ab.20215

Matoušek, O., & Kroftová, A. (2003). *Mládež a delikvence*. Praha: Portál.

Merton, R. K. (1957). *Social theory and social structure* (rev. ed.). New York: Free Press.

McArdle, P., Wiegersma, A., Gilvarry, E., Kolte, B., McCarthy S., Fitzgerald M., Brinkley A., Blom M., Stoeckel I., Pierolini A., Michels I., Johnson R., & Quensel S. (2002). European adolescent substance use: the role of family structure, function and gender. *Addiction, 97*, 329 – 336.

doi:10.1046/j.1360-0443.2002.00066.x

McCord, J. (1990). Problem behaviors. In: Feldman, S. S., Elliott, G. R. (Eds.) (1990). *At the threshold: The developing adolescent* (pp. 414 – 430). Cambridge, MA: Harvard University Press.

McGloin, J. M. (2009). Delinquency Balance: Revitalising peer influence. *Criminology, 47*, 439 – 477.

McGuire, W. J., & McGuire, C. V. (1981). The spontaneous-self-construct as affected by personal distinctiveness. In: Lynch, M. D., Norem-Hebeisen, A. A., & Gergen, K. J. (Eds.) (1981). *Selfconcept: Advances in theory and research* (pp. 147 – 171). Cambridge, MA: Ballinger.

McRoberts, C., Burlingame, G.M., & Hoag, M.J. (1998). Comparative efficacy of individual and group psychotherapy: A meta-analytic perspective. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 2, 101 – 117.

Michael, K., Ben – Zur, H., (2007). Risk-taking among adolescents: Associations with social and affective factors. *Journal of Adolescence*, 30, (1), 17 – 31.

doi:10.1016/j.adolescence.2005.03.009

Miller, P. H. (1989). Theories of adolescent development. In: Worell, J., & Danner, G. (Eds.) (1989). *The adolescent as decision-maker*. San Diego, CA: Academic Press.

Millstein, S. G., & Halpern - Felsher, B. L. (2002). Perceptions of risk and vulnerability. *Journal of Adolescent Health*, 31, 10 – 27.

doi:10.1016/S1054-139X(02)00412-3

Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.

Miovský, M., & Zapletalová, J. (2006). *Primární prevence rizikového chování na rozcestí: specializace versus integrace*. Příspěvek přednesený na III. ročníku celostátní konference Primární prevence rizikového chování „specializace versus integrace“, 27. - 28. 11. 2006, Praha.

Miovský, M., Skácelová, L., Zapletalová, J., & Novák, P. (Eds.). (2010). *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Tišnov: Sdružení SCAN.

Moffitt, T. E. (2006). Life-course-persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. In: Cicchetti, D. & Cohen, D. (Eds.) (2006). *Developmental Psychopathology (Second Edition)* (pp. 570 – 598). New York: Wiley.

Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P. A. (2001). *Sex differences in antisocial behaviour: Conduct disorder, delinquency, and violence in the dunedin longitudinal study*. Cambridge: Cambridge university press.

Monks, C. P., Smith, P. K., Naylor, P., Barter, C., Ireland, J. L., & Coyne, I. (2009). Bullying in different contexts: Commonalities, differences and the role of theory. *Aggression and Violent Behavior, 14*, 146 – 156.
doi:10.1016/j.avb.2009.01.004

Ostrowsky, M. K. (2009). *Self-medication and violent behavior*. El Paso, TX: LFB Scholarly Publishing.

Papadakaki, M., Tzamalouka, G. S., Chatzifotiou, S., & Chliaoutakis, J. (2009). Seeking for risk factors of intimate partner violence (IPV) in a Greek national sample: The role of self-esteem. *Journal of Interpersonal Violence, 24*, 732 – 750.
doi:10.1177/0886260508317181

Perelman, A. M., & Clements, C. B. (2009). Beliefs About What Works in Juvenile Rehabilitation : The Influence of Attitudes on Support for "Get Tough" and Evidence-Based Interventions. *Criminal Justice and Behavior, 36*, (2), 184 – 197.

Persons, R. W. (2009). Art Therapy With Serious Juvenile Offenders: A Phenomenological Analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 53* (4), 433 – 453.
doi:10.1177/0306624X08320208

Petersen, A. C., Compas, B. E., Brooks-Gunn, J., Stemmler, M. Ey, S. & Grant, K. E. (1993). Depression in adolescence. *American Psychologist, 48*, 155 – 168.
doi:10.1177/0886260508317181

Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (1984). Causal explanations as a risk factor for depression: Theory and evidence. *Psychological Review, 91*, 347 – 374.

Pesso, A. (2003). Mezery v rolích. (dostupné on – line: 21.8.2012 <http://www.pbsp.cz/texty/txtpps2.htm>)

Pietilä, A. M., Hentinen, M., & Myhrman, A. (1995). The health behaviour of northern Finnish men in adolescence and adulthood. *International Journal of Nursing Studies*, 32, 325 – 338.

doi:10.1016/0020-7489(94)E0013-9

Pinkerton, S. D., & Abramson, P. R. (1992). Is risky sex rational? *The Journal of Sex Research*, 29, 561 – 565.

doi:10.1080/00224499209551667

Pithers, W. D., Kashima, K. Cummings, G. F., Beal, L. S., & Buell, M. (1988). *Relapse prevention of sexual aggression*. In: Prentky, R., & Quinsey V. (Eds.) (1988). Human sexual aggression: current perspectives, New York Academy of Sciences, New York.

Piquero, A. R., Daigle, L. E., Gibson, Ch., Piquero, N. L., & Tibbetts, S. G. (2007). Are life – course – persistent offenders at risk for adverse health outcomes? *Journal in crime and delinquency*, 44, 185 – 207.

doi:10.1177/0022427806297739

Piquero, A., Farrington, D. P., & Blumstein, A. (2003). The criminal career paradigm. In: Tonry, M. (Ed.) (2003). *Crime and justice: A review of research* (pp. 359 – 506). Chicago: University of Chicago Press.

Ponton, L. E.(1997). *The romance of risk*. New York: Basic Books.

Priest, S., & Gass, M. A. (1997). *Effective leadership in adventure programming*. Champaign: Human Kinetics.

Reyna, V. F., & Farley, F. (2006). Risk and rationality in adolescent decision making. *Psychological Science in the Public Interest*, 7, 1 – 44.

doi:10.1111/j.1529-1006.2006.00026.x

Rice, F. (1996). *The adolescent. Development, relationships and culture*. Boston: Allyn & Bacon.

Rodham, K., Brewer, H., Mistral, W., & Stallard, P. (2006). Adolescents' perception of risk and challenge: A qualitative study. *Journal of Adolescence*, 29, 261 – 272.

doi:10.1016/j.adolescence.2005.05.012

Rosenblum, G. D., & Lewis, M. (2003). Emotional development in adolescence. In: Adams, G. R. & Berzonsky, M. D. (Eds.) (2003). *Blackwell handbook of adolescence*. Blackwell handbooks of developmental psychology. (pp. 269 – 289). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. New York: Prentice-Hall.

Rotter, J. B. (1982). *The development and application of social learning theory: Selected papers*. New York: Praeger.

Ryan, A. M. (2001). The peer group as a context for the development of young adolescent motivation and achievement. *Child Development*, 72, (4), 1135 – 1150.

doi:10.1111/1467-8624.00338

Sakellaropoulou, M., & Baldwin, M. W. (2007). The hidden sides of self-esteem: Two dimensions of implicit self-esteem and their relation to narcissistic reactions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43, 995 – 1001.

doi:10.1016/j.jesp.2006.10.009

Salmivalli, C. (2001). Feeling good about oneself, being bad to others? Remarks on self-esteem, hostility, and aggressive behavior. *Aggression and Violent Behavior*, 6, 375 – 393.

doi:10.1016/S1359-1789(00)00012-4

Sandstrom, M. J., & Jordan, R. (2008). Defensive self-esteem and aggression in childhood. *Journal of Research in Personality*, 42, 506 – 514.

doi:10.1016/j.jrp.2007.07.008

Saarni, A. (1999). *The development of emotioanl competence*. NY: Guilford Press.

Saarni, C., Campos, J. J., Camras, L. A., & Witherington, D. (2007). *Emotional development: Action, communication, and understanding. Handbook of child psychology*. New York: John Wiley.

Schrader, M. P., & Wann, D. L. (1999). High-risk recreation: The relationship between participant characteristics and degree of involvement. *Journal of Sport Behavior*, 22, (3), 426 – 441.

Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. London: SAGE Publications Ltd.

Steinberg, L. (2004). Risk-taking in adolescence: What changes, and why? *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1021, 51 – 58.

doi:10.1196/annals.1308.005

Strough, J., Berg, C. A., & Sansone C. (1996). Goals for solving everyday problems across the life span: Age and gender differences in the salience of interpersonal concerns. *Developmental Psychology*, 32, 1106 – 1115.

doi:10.1037//0012-1649.32.6.1106

Sutherland, I., & Shepherd, J. P. (2002). A personality - based model of adolescent violence. *British Journal of Criminology, Delinquency and Deviant Social*, 42, 433 – 441.

doi:10.1093/bjc/42.2.433

Swaim, R. C., & Wayman, J. C. (2004). Multidimensional self-esteem and alcohol use among Mexican American and white non-Latino adolescents: Concurrent and prospective effects. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74, 559 – 570.

Širůček, J., & Lacinová, L. (2008). Relationship with Parents from the Perspective of Attachment Theory. In: Ježek, S., Lacinová, L. (Eds.) (2008). *Fifteen-year-olds in Brno, a Slice of Longitudinal Self-reports*. Brno: MU FSS.

Taylor, J., Malone, S., Iacano, W. G., & McGue, M. (2002). Development of substance dependence in two delinquency subgroups and nodelinquency from a male twin sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41, 386 – 393. doi:10.1097/00004583-200204000-00010

Taylor, L. D., Davis - Kean, P., & Malanchuk, O. (2007). Self-esteem, academic self-concept, and aggression at school. *Aggressive Behavior*, 33, 130 – 136.

Teeter, P. A., Rumsey, R., Natoli, L., Naylor, D., & Smith, R. (2000). Therapeutic interventions to increase social competence in teens with impulse control deficits. *Journal of Psychotherapy in Independent Practice*, 1, (4), 49 – 70. doi:10.1300/J288v01n04_05

Thomaes, S., Bushman, B. J., Stegge, H., & Olthof, T. (2008). Trumping shame by blasts of noise: Narcissism, self-esteem, shame, and aggression in young adolescents. *Child Development*, 79, 1792 – 1801. doi:10.1111/j.1467-8624.2008.01226.x

Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Smith, C. A., & Tobin, K. (2003). *Gangs and Delinquency in Developmental Perspective*. New York, NY: Cambridge University Press.

Tomasulo, D. J. (1998). *Action Methods in Group Psychotherapy: Practical Aspects*. Philadelphia: Tailor and Francis.

Trzesniewski, K. H., Donnellan, M. B., Moffitt, T. E., Robins, R. W., Poulton, R., & Caspi, A. (2006). Low self-esteem during adolescence predicts poor health, criminal behavior, and limited economic prospects during adulthood. *Developmental Psychology*, 42, 381 – 390. doi:10.1037/0012-1649.42.2.381

Underwood, M. K. (2003). *Social Aggression among Girls (Guilford Series On Social And Emotional Development)*. New York: The Guilford Press.

Vitaro, F., Brendgen, M., & Barker, E. D. (2006). Subtypes of aggressive behaviors: A developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 12 – 19. doi:10.1177/0165025406059968

Walker, J. S., & Bright, J. A. (2009). False inflated self-esteem and violence: A systematic review and cognitive model. *The Journal of Forensic Psychiatry and Psychology*, 20, 1 – 32. doi:10.1080/14789940701656808

Warr, M. (2002). *Companions in Crime: The Social Aspects of Criminal Conduct*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Webster, G. D. (2006). Low self-esteem is related to aggression, but especially when controlling for gender: A replication and extension of Donnellan et al. (2005). *Representative Research in Social Psychology*, 29, 12 – 18.

Webster, G. D., & Kirkpatrick, L. A. (2006). Behavioral and self-reported aggression as a function of domain-specific self-esteem. *Aggressive Behavior*, 32, 17 – 27. doi:10.1002/ab.20102

Webster, G. D., Kirkpatrick, L. A., Nezlek, J. B., Smith, C. V., & Paddock, E. L. (2007). Different slopes for different folks: Self-esteem instability and gender as moderators of the relationship between self-esteem and attitudinal aggression. *Self and Identity*, 6, 74 – 94.

Whitaker, D. S. (2001). *Using Groups to Help People*. Philadelphia: Brunner-Routledge.

Wilde, G. J., Murdock, P. A. (1982). Incentive systems for accident-free driving in the general population. *Ergonomics*, 25, 879 - 890.

doi:10.1080/00140138208925048

Wild, L. G., Flisber, A. J., Bhana, A., & Lombard, C. (2004). Associations among adolescent risk behaviors and self-esteem in six domains. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, (8), 1454 - 1467.

doi:10.1111/j.1469-7610.2004.00851.x

Wilkinson, L. V., & Bubolts, W. C. (2001). Anecdotes, Metaphors, and Stories: A Clinical Technique for Group Therapy. *Journal of Clinical Activities, Assignments & Handouts in Psychotherapy Practice*, 1, (2), 43 – 57.

doi:10.1300/J182v01n02_05

Wilkinson, R. B., & Walford, W. A. (2001). Attachment and personality in the psychological health of adolescents. *Personality and Individual Differences*, 31, 473 – 484.

doi:10.1016/S0191-8869(00)00151-3

Wilson, M., & Daly, M. (1985). Competitiveness, Risk Taking, and Violence: The Young Male Syndrome. *Ethology and Sociobiology*, 6, 59 – 73.

Wurdinger, S. D. (1994). *Philosophical Issues in Adventure Education*. Dubuque, IA: Kendall/Hunt Publishing Co.

Yalom, I. D. (1999). *Teorie a praxe skupinové psychoterapie*. Hradec Králové: Konfrontace.

Zuckerman, M. (1979). *Beyond the optimal level of arousal*. London: Erlbaum.

Zuckerman M. (1994). *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zuckerman, M. (2007). *Sensation seeking and risky behavior*. Washington, DC: American Psychological Association.

Zuckerman, M., & Buchsbaum, M. S., Murphy, D. L. (1980). Sensation Seeking and its Biological Correlates. *Psychological Bulletin*, 88, (1), 187 - 214.

doi:10.1037//0033-2909.88.1.187

Zuckerman, M., & Kuhlman, D. M. (2000). Personality and risk-taking: common biosocial factors. *Journal of Personality* 68, 999 – 1029.

10 Přílohy

10.1 Položky dotazníku ze studie č. 2

Sebehodnocení:

1) Celkově vzato, jsem se sebou spokojen(á). 2) Mám pocit, že nestojím za nic. 3) Myslím, že mám řadu dobrých vlastností. 4) Jsem schopen (schopna) dělat věci stejně dobře jako ostatní. 5) Cítím, že nemám moc na co být pyšný(á). 6) Občas se cítím zcela zbytečný(á). 7) Cítím, že jako člověk mám svou cenu. 8) Když se to tak vezme, mám tendenci si myslet, že jsem zklamal (a). 9) Mám k sobě kladný postoj. 10) Chtěl (a) bych si sebe víc vážit.

IPPA – Dotazník pro měření citové vazby k vrstevníkům:

Dimenze důvěra: 5) Přál (a) bych si mít jiné kamarády. 8) Moji kamarádi mě berou takového (takovou), jaký (jaká) jsem. 12) Když chci svým kamarádům něco říct, tak mně poslouchají. 13) Moji kamarádi jsou dobří kamarádi. 14) S mými kamarády se dobře povídá. 15) Když jsem kvůli něčemu rozhněvaný (rozhněvaná), kamarádi se to snaží pochopit. 19) Když potřebuji mluvit o nějakém problému, mohu počítat se svými kamarády. 20) Důvěřuji svým kamarádům. 21) Kamarádi respektují mé pocity.

Dimenze komunikace: 1) Když mám s něčím starosti, rád (a) si vyslechnu, co si o tom myslí moji kamarádi. 2) Moji kamarádi poznají, když jsme kvůli něčemu rozrušený (á) nebo rozčilený (á). 3) Když s kamarády o něčem mluvím, berou vážně, co si myslím. 6) Moji kamarádi mě chápou. 7) Moji kamarádi mě povzbuzují v tom, abych mluvil (a) o svých starostech. 16) Moji kamarádi mi pomáhají, abych sám (sama) sobě lépe porozuměl (a). 17) Kamarádi se zajímají o to, jak se cítím. 24) Svěřuji se kamarádům se svými problémy a nesnázemi. 25) Když moji kamarádi vědí, že mě něco trápí nebo štve, zeptají se mě na to.

Dimenze odcizení: 4) Když s kamarády mluvím o svých problémech, stydím se nebo si připadám hloupě. 9) Mám pocit, že potřebuji být se svými kamarády mnohem častěji. 10) Moji kamarádi nechápou mé problémy. 11) Když jsem s kamarády, mám pocit, že mezi ně nepatřím. 18) Zlobím se na své kamarády. 22) Jsem naštvaný (á) nebo se trápím mnohem častěji, než si kamarádi myslí. 23) Připadá mi, že se ke mně kamarádi chovají podrážděně, i když nemají důvod.

Atribuční styl (ASQ):

1) Budeš bohatý. 2) Tví přátelé Tě pochválí. 3) Budeš mít ve škole dobrý prospěch. 4) Podaří se ti získat práci, kterou si přeješ. 5) Zapojit se do nějaké nelegální činnosti. 6) Udělat něco, co sám nechceš. 7) Dodržet, co sis předsevzal. 8) Mít kamarády, které sám chceš.

10.2 Plná verze dotazníku ze studie č. 2

Před sebou máš krátký dotazník, který se týká toho, jak sám sebe vnímáš v různých situacích. U každé věty jsou uvedeny možnosti. Prosím zaškrtni tu, která nejvíce vystihuje tebe. Celý dotazník je anonymní. Na začátku je uvedeno také několik otázek, opět zaškrtni odpověď, která pro tebe platí.

Věk (doplň):.....

Pohlaví

- 1) Muž
- 2) Žena

Uveď prosím, s kým žiješ:

- 1) S oběma rodiči
- 2) Jen s matkou
- 3) Jen s otcem
- 4) Jiná možnost (sám, s přítelem (-kyní), s prarodiči...)

Tví rodiči jsou:

- 1) Sezdání
- 2) Rozvedení
- 3) Nesezdání (žijí ve společné domácnosti)
- 4) Jiná možnost – uveď.....

Studuji

- 1) ZŠ
- 2) SOU
- 3) SOŠ
- 4) Jinou školu
- 5) Nestuduji

Uveď, zda jsi spáchal nějaký trestný čin:

- 1) Krádež
- 2) Loupež
- 3) Ublížení na zdraví
- 4) Poškození cizí věci
- 5) Jiný tr. čin
- 6) žádný trestný čin jsem nespáchal

Zaškrtni, co pro tebe nejvíc platí

1) Celkově vzato, jsem se sebou spokojen (a).

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

2) Mám pocit, že nestojím za nic.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

3) Myslím, že mám řadu dobrých vlastností.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

4) Jsem schopen (schopna) dělat věci stejně dobře jako ostatní.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

5) Cítím, že nemám moc na co být pyšný(á).

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

6) Občas se cítím zcela zbytečný(á).

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

7) Cítím, že jako člověk mám svou cenu.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

8) Když se to tak vezme, mám tendenci si myslet, že jsem zklamal(a).

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

9) Mám k sobě kladný postoj.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

10) Chtěl bych si sebe víc vážít.

Vůbec nesouhlasím	Spíše nesouhlasím	Spíše souhlasím	Zcela souhlasím
-------------------	-------------------	-----------------	-----------------

Zaškrtni, zda (jak často), platí výrok týkající se Tvého vztahu ke kamarádům.

1) Když mám s něčím starosti, rád (a) si vyslechnu, co si o tom myslí kamarádi.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

2) Moji kamarádi poznají, když jsme kvůli něčemu rozrušený (á) nebo rozčilený (á).

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

3) Když s kamarády o něčem mluvím, berou vážně, co si myslím.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

4) Když s kamarády mluvím o svých problémech, stydím se nebo si připadám hloupě.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

5) Přál (a) bych si mít jiné kamarády.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

6) Kamarádi mě chápou.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

7) Kamarádi mě povzbuzují v tom, abych mluvil (a) o svých starostech.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

8) Kamarádi mě berou takového (takovou), jaký (á) jsem.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

9) Cítím potřebu být s kamarády v kontaktu častěji.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

10) Moji kamarádi nerozumí tomu, čím procházím touto dobou.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

11) Když jsem s kamarády, cítím se osamoceně nebo stranou.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

12) Moji kamarádi poslouchají, co jim říkám.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

13) Moji kamarádi jsou dobří kamarádi.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

14) S kamarády se mi snadno povídá.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

15) Když jsme kvůli něčemu rozhněvaný (á), kamarádi se to snaží pochopit.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

16) Kamarádi mi pomáhají, abych sám (sama) sobě lépe porozuměl (a).

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

17) Kamarádi se zajímají o moji duševní pohodu.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

18) Zlobím se na své kamarády.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

19) Když potřebuji mluvit o nějakém problému, mohu počítat se svými kamarády.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

20) Důvěřuji svým kamarádům.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

21) Kamarádi respektují mé pocity.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

22) Jsem naštvaný (á) nebo se trápím mnohem častěji, než si kamarádi myslí.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

23) Pripadá mi, že se ke mně kamarádi chovají podrážděně, i když nemají důvod.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

24) Svěřuji se kamarádům se svými problémy a nesnázemi.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

25) Když kamarádi vědí, že mě něco trápí nebo štve, zeptají se mě na to.

Nikdy (téměř nikdy)	Zřídka	Někdy	Často	Vždy (téměř vždy)
------------------------	--------	-------	-------	----------------------

Tvým úkolem je představit si sebe sama v následujících situacích a uvést jak si myslíš, že jsi schopen danou situaci ovlivnit. Pokud jsi schopen ovlivnit situaci sám, budeš skórovat vlevo, pokud věc ovlivní spíše druzí či okolí, budeš skórovat vpravo.

1) Budeš bohatý.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

2) Tví přátelé Tě pochválí.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

3) Budeš mít ve škole dobrý prospěch.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

4) Podaří se ti získat práci, kterou si přeješ.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

5) Zapojit se do nějaké nelegální činnosti.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

6) Neudělat něco, co sám nechceš.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

7) Dodržet, co sis předsevzal.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

8) Mít kamarády, které sám chci.

Jsem schopen plně ovlivnit					Nejsem schopen ovlivnit
----------------------------	--	--	--	--	-------------------------

